

Національна академія наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

В.М. Горобець

БІЛОРУСЬ КОЗАЦЬКА

Полковник Іван Нечай та українські
змагання за Південно-Східну Білорусь
(1655—1659)

Київ 1998

Горобець Віктор Миколайович— кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

У праці досліджуються маловідомі сторінки історії Української Національної революції середини XVII ст. відлуння визвольних змагань українського народу в суспільно-політичних процесах в Білорусі, з'ясовуються характер і зміст політики гетьманських урядів Б.Хмельницького, І.Виговського та Ю.Хмельницького щодо вирішення "білоруської проблеми"

На історичному тлі середини—другої половини XVII ст. вперше повно та всебічно висвітлюється політична та військова діяльність полковника білоруського І.Нечая.

Редколегія

С.В.Кульчицький (головний редактор),
О.І.Ганжа (відповідальний секретар), О.І.Гуржій,
В.М.Даниленко, М.Ф.Дмитрієнко, В.С.Коваль,
М.В.Коваль, Н.А.Шип, І.С.Хміль.

Набір підготувала Т.М.Лобода
Коректор В.М.Барташ

Автор вміщених матеріалів висловлює свою особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове.

Лише неординарні, титанічні постаті спроможні здійснити значні суспільно-політичні зрушення, і — навпаки — переломні, доленосні події в історії людства породжують непересічних особистостей. Універсальність даної формули, виведеної з тисячолітньої історії розвитку людської цивілізації, знайшла своє підтвердження і в історичному досвіді України доби визвольних змагань середини XVII ст.

Українська Національна революція середини — другої половини XVII ст., яку за масштабами розмаху та глибиною спричинених нею соціально-політичних, ідеологічних, духовних, в цілому ментальних зрушень, можна по праву поставити в один ряд з найбільш значущими подіями європейської історії пізнього середньовіччя — рубежу нового часу (реформацією в Німеччині, революціями в Англії та Франції, Національно-визвольною війною в Нідерландах) також вивела на авансцену суспільного життя в Україні цілу плеяду талановитих полководців, дипломатів, державних і політичних діячів загальноєвропейського значення. Чільне місце серед них належить братам Нечаям. І якщо старшого з них — Данила, ушлявленого полковника брацлавського, що трагічно загинув на початку 1651 р. під час оборони Східного Поділля, оспівано в народних піснях і думах, зображено в науково-популярних і художніх творах, то незаперечні заслуги його молодшого брата Івана — полковника білоруського,

могилівського та чауського, "старобихівського тріумфатора", визначного військового й політичного діяча Гетьманщини, на жаль, й на сьогодні залишаються маловідомими не лише широкому читацькому загалу, а й, до певної міри, і професійним історикам.

Причина такого відвертого нехтування діяльності Івана Нечая полягає не у відсутності справжніх історичних заслуг (так би мовити—предмета дослідження) чи недостатньому їхньому відбитті в документальних свідченнях епохи (джерельного наповнення), а лежить насамперед у площині міркувань політичної доцільності й ідеологічних табувань в історичних дослідженнях минулих часів. Адже військовий і політичний талант білоруського полковника розквітнув наприкінці 1650-х років, у період загострення стосунків між Україною та Росією, а його діяльність протікала на теренах Білорусі, що перебувала тоді в епіцентрі цього протистояння. Внаслідок цього за Нечаєм від часів царювання Олексія Михайловича міцно закріпився імідж "бунтівника", а згодом і "зрадника", який з плином часу не лише перекочував на сторінки історичних праць російських дослідників, а й в умовах відомого політичного й ідеологічного диктату Москви обумовив відповідне ставлення до нього як української, так і білоруської історіографії (Чи не "класичним" прикладом ставлення радянської, зокрема білоруської, історіографії до постаті Івана Нечая є праця Л.С.Абецедарського, котрий вбачав істинну мету боротьби української старшини за Південно-

Східну Білорусь у тому, щоб після "захоплення" цієї території встановити там "феодально-кріпосницькі порядки" Природно, що російська експансія розглядалася автором у контексті "споконвічного прагнення білоруського народу до возз'єднання з братнім російським народом" ¹.

А втім, навіть побіжні згадки про Івана Нечая в працях представників так званого державницького напрямку в українській історіографії першої третини нашого століття та в дослідженнях сучасних українських істориків переконують у тому, що білоруський полковник був досить помітною фігурою на політичному небосхилі України другої половини 50-х рр. ХУІІ ст. Так, надзвичайно високо цінував Івана Нечая В.Липинський, стверджуючи, що той багато в чому нагадував свого старшого брата Данила, полковника брацлавського 1649-1651рр. Різниця між ними, на думку дослідника, полягала лише в тому, що Данило мав набагато бурхливішу вдачу, ніж його молодший брат. До того ж останній отримав значно ліпший політичний вишкіл². В. Смолій та В. Степанков називають Івана, разом з його старшим братом, в числі ймовірних найближчих однодумців і соратників Богдана Хмельницького, які з осені 1647 р. допомагали йому готувати козацьке повстання проти свавільства польських магнатів на українських землях, що дуже швидко переросло в загальнонаціональний визвольний рух ³.

Високо оцінював політичні та військові здібності Івана Нечая й М.Грушевський, називаючи його в

числі тих діячів Української революції, котрі, на думку вченого, були спроможні не гірше за уславленого гетьмана Богдана Хмельницького керувати визвольною боротьбою українського народу⁴. І хоч дану тезу визначного історика навряд чи можна беззастережно сприймати, все ж вона є досить промовистою з огляду на оцінку потенційних можливостей білоруського полковника, його реальних історичних заслуг та місця в когорті керівників національно-визвольного руху середини ХУІІ ст.

Безперечно, що звернення уваги на дослідження політичної і військової діяльності І.Нечая актуальне не лише з огляду на питання відтворення історичного портрета одного зі сподвижників гетьмана Б.Хмельницького. Воно також сприятиме об'єктивній реконструкції процесу розвитку українсько-російських стосунків на рубежі нового часу, зокрема, в їхньому найбільш складному зрізі: змаганнях за білоруські землі у другій половині 50-х рр. ХУІІ ст. Адже нині доводиться констатувати, що у вітчизняній історіографії так і не дістало належного продовження започатковане розвідкою О.Терлецького (1896 р.) дослідження проблеми суті української політики в Білорусі, а саме: чи були козаки на білоруських теренах елементом політично-державним і суспільним, чи ні?⁵ Непоміченим в історіографії залишився й знайдений І.Крип'якевичем у Варшавському архівосховищі універсал гетьмана Б. Хмельницького від 15 березня 1657 р. щодо прийняття під свою протекцію жителів. Старого Бихова⁶, який проливав

світло на наявність геополітичних інтересів Української держави в даному регіоні, на що звертав свого часу увагу ще В.Липинський, досліджуючи перебіг державотворчих процесів на українських землях у середині ХУІІ ст.⁷. Після того, як було піддано остракізму концепції М. С. Грушевського та його школи, *de'facto* пущено в непам'ять і сюжети його синтетичної праці з історії України, в тому числі й оцінки щодо "білоруського аспекту" російсько-українських стосунків середини ХУІІ ст.^{7,а} З цього часу перебування українських козаків в Білорусі трактувалося лише з позицій спільної боротьби проти польських і литовських військ, "бойової співдружності братніх народів" (хоча факти недвозначно вказували як на відсутність єдності в питаннях планування воєнних операцій, так і бачення політичних перспектив розвитку даного регіону з боку українського та російського керівництв). Так само й значне поширення практики покаяння місцевого населення, становлення характерного для України козацького політико-адміністративного устрою або повністю ігнорувалося, або ж трактувалося лише з позицій соціальних рухів. В цілому ж суть воєнно-стратегічних та суспільно-політичних процесів на терені Білорусі в середині ХУІІ ст. зводилася до мусування офіційної тези про визвольний характер війни, широкий народний рух за возз'єднання з Росією та активну допомогу на цьому ґрунті місцевого населення царським ратникам. Такі підходи були характерними як для української, так і

російської та білоруської історіографій⁸. Природно, що зовсім не досліджувалися причини українсько-російського конфлікту, його корені та перебіг. Попри широко представлені в джерелах факти, автори вбачали мотиви української державницької політики в даному регіоні лише в прагненні частини української старшини захопити білоруські землі з метою встановлення тут "феодально-кріпосницьких порядків"⁹.

Чи не поодиноким винятком з цього правила стала праця російського історика О.Мальцева, яка, хоч і містить відому ідеологічну схему висвітлення подій (зокрема, твердження щодо "безкорисливої допомоги" Москви братньому білоруському народові як причини вступу царських військ у Білорусь 1654 р.¹⁰), проте й донині зберігає свою наукову цінність із-за залучення автором значної кількості важливих архівних документів (переважно з фондів Розряду Російського державного архіву давніх актів у Москві).

Науково-популярна праця Г.Сагановича "Невядомая вайна: 1654-1667" (Мінськ, 1995 р.) засвідчила прагнення певної частини білоруських істориків переглянути звичні стереотипи та догми, з'ясувати наслідки зазначених подій для долі білоруського етносу¹¹. Зокрема, автор класифікує вступ російських військ у Білорусь як експансію, визначає вкрай негативні наслідки війни для демографічної ситуації, господарського і культурного розвитку краю. Він також визнає й наявність політичних інтересів Б.Хмельницького в Південно-Східній Білорусі¹². Природно, що, намагаючись насамперед

з'ясувати вплив війни на розвиток Білорусі другої половини ХУІІ ст., автор не приділив достатньої уваги дослідженню проблеми еволюції української політики в білоруському питанні, впливу Української Національної революції на активізацію соціальних рухів на білоруських землях, внаслідок чого в монографії не знайшов пояснення факт широкої підтримки білоруським населенням (насамперед, селянами та міщанами) дій української адміністрації в Білорусі, зокрема під час її конфліктів з царськими воєводами.

Глибоко переконані, що нині визріла нагальна необхідність переоцінки історичних колізій, пов'язаних з перебуванням українських козаків на терені Білорусі, і в сучасній українській історіографії.

БІЛОРУСЬКІ ЗЕМЛІ В ПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ УРЯДУ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Національна революція в Україні за масштабами свого розмаху та глибиною спричинених суспільно-політичних, соціальних, ідеологічних і — загалом — ментальних зрушень в суспільстві по праву займає особливе місце у вітчизняній історії. Незаперечний вплив її і на трансформацію геополітичної обстановки в Центральній — та Східноєвропейському регіонах, найбільш очевидним наслідком якої стало послаблення позицій Речі Посполитої та піднесення натомість ролі Російської держави. Надзвичайно

потужний вплив справили визвольні змагання українського народу й на долю сусіднього, близького в етнічному та релігійному відношенні білоруського етносу.

Населення Білорусі тривалий час перебувало в складі Речі Посполитої на правах, приблизно аналогічних до тих, що їх мали і православні в Україні. Отож і звістки про славні перемоги козацького війська під Корсунем, під Жовтими Водами та Пилявцями, здобуті в 1648 році, вселяють у білорусів надію на можливість досягти бажаної волі і на їхній землі із зброєю в руках та при допомозі одновірних українських козаків. На білоруських теренах прокочується хвиля селянських виступів проти існуючих несправедливих соціально-економічних відносин та всевладдя польської та литовської адміністрації. Налякана їхнім розмахом польська шляхта з тривогою писала до Варшави: "В тому разі, коли це зло й надалі буде поширюватися, варто очікувати повторення й тут жахів козацьких війн" ¹³.

Українське керівництво, зважаючи на спільні витoki української та білоруської історії (що йшли з княжих часів Київської Русі), одновірність та навіть належність до однієї митрополії — Київської, а також реагуючи на прагнення поспольства та частини шляхти прилучитися до Української держави — Війська Запорозького, вже під час переговорів з польськими комісарами в Переяславі взимку 1649 р. ставить вимогу про передачу під зверхність гетьмана

“всю Білу Русь у тих кордонах, як володіли благочестиві великі князі” 14.

Однак відсутність козацьких традицій в Білорусі не дозволяє місцевому населенню повторити у себе український сценарій. Білоруські партизани йдуть у ліси, здійснюють звідти численні сміливі операції, та все ж досягти таких значних успіхів, як українським козакам, їм не вдається. Не маючи достатніх сил, щоб рішуче переломити хід українсько-польської війни на свою користь, Богдан Хмельницький також не може надати їм дійової допомоги.

Крім того, від рішучого втручання в справи на білоруських землях Хмельницького та його уряд стримують чинники зовнішньополітичного плану. Справа в тому, що розклад сил у Великому князівстві Литовському на кінець 1640-х — початок 50-х рр. склався таким чином, що домінуючі позиції на політичному Олімпі тут посідала партія лідера литовських дисидентів, польного гетьмана князя Януша Радзивілла. “Некоронований король литовський” мав у своєму розпорядженні не лише значні військові сили, а й неабиякий політичний вплив. Ще за життя Владислава ІУ князь Радзивілл не приховував своїх намірів зведення на польський трон претендента-некатолика, який зумів би привнести релігійну толерацію в життя Речі Посполитої. Після того як впливовий литовський магнат 1643 р. вирішив одружитися на дочці господаря молдавського та звернувся за посередництвом у цій делікатній справі до трансільванського правителя Юрія І Ракочі (який

як і Радзивілл був кальвіністом) останній став прибічником зведення саме трансільванського князя чи його спадкоємців на польський трон ¹⁵. Проект Радзивілла не був глибоко законспірованою таємницею, оскільки він, як і будь-який інший шляхтич Речі Посполитої, мав законне право відстоювати кандидатуру будь-якого претендента на трон, сходження якого, на його думку, мало принести користь вітчизні. Однак після смерті Владислава ІV в умовах розгортання козацької війни в Україні, всупереч сподіванням Радзивілла, пропозиції трансільванського князя щодо свого чи одного з його синів сходження на польський трон на конвокації не зустрічають підтримки серед політичного істеблішменту Речі Посполитої, навіть за умови щедрих обіцянок претендента щодо надання військової допомоги полякам для боротьби з повстанцями в Україні ¹⁶. За таких умов в оточеннях Ракоці та Радзивілла народжується новий проект - досягнення поставленої мети не на ґрунті проектованої раніше конфронтації з гетьманом Хмельницьким, а навпаки - співпраці з ним. За нових умов, умов становлення альянсу Хмельницький — Радзивілл, литовські війська протягом 1648 р. не проводять проти повсталих козаків жодних наступальних операцій, оскільки, хоч Радзивілл і був лише польним гетьманом, але за престарілого й не вельми активного великого гетьмана литовського Януша Кішки, фактична влада над військом зосереджувалася саме в руках лідера литовських дисидентів.

Безперечно, що Хмельницький добре усвідомлював причини цього і прагнув не спровокувати загострення стосунків з “некоронованим королем литовським” Прикладом цьому може служити хоч би універсал гетьмана Війська Запорозького від 17 (27) липня 1648 р., де він, зокрема, вказував: “...нагадуємо всім козакам, щоб в маєтності сенаторів Великого князівства Литовського, панів наших милостивих, від Війська Запорозького, тобто від козаків, жодної кривди не чинилося...”¹⁷

В останній момент, коли доля королівської елекції в Речі Посполитій знаходилася в руках Хмельницького¹⁸, він, зваживши реальні шанси претендентів, все ж віддав перевагу кандидатурі не представникові дому Ракоці, а братові померлого польського короля — Яну Казимиру. Зрозуміло, що це не сприяло подальшому зближенню сторін. Однак варто мати на увазі, що й після проведеної елекції Ракоці та Радзивілл не змирилися з поразкою й планували взяти реванш у майбутньому. Отож і українсько-литовські контакти не припиняються¹⁹. Хоч, природно, на їхній щирості позначилися як вибір Хмельницького наприкінці 1648 р., так і криваве придушення військами польного литовського гетьмана повстання селян на білорусько-українському прикордонні.

Внаслідок несприятливого розвитку геополітичних чинників Хмельницькому не поталанило здобути вирішальну перемогу над польським королем в літній кампанії 1649 р. Однією з причин цього було й те,

що хоч після ряду інцидентів листування та обмін послами між Хмельницьким і Радзивілом не припинялося, все ж до конкретного порозуміння сторони так і не дійшли. І замість планованого, насамперед Хмельницьким, спільного українсько-литовського виступу проти коронних військ — Радзивілл вдарив на Київ. Лише ціною значних втрат і власного життя полковнику С.М.Кричевському вдалося стримати його під Лоевом²⁰. Крім того, як відомо, сепаратний зговір кримського хана з польським керівництвом змушує гетьманський уряд прийняти компромісний варіант Зборівської угоди. Угоди, яка, на наш погляд, хоч і мала характер компромісу, але такого, що був насамперед на користь Речі Посполитої.

Все ж, незважаючи на провал планів повного унезалеження України від польського короля, Хмельницькому вдалося Зборівським договором якщо не конституювати, то хоча б задекларувати положення щодо необхідності ліквідації унії, реституції всіх бенефіцій, що коли-небудь належали православної церкві, прирівняння в правах (хоч і на обмеженій території) руського народу з поляками та литовцями, старожитньої грецької віри — з католицькою тощо. Все це, безперечно, ще більше піднімає авторитет козацького стану в очах правосланого населення Речі Посполитої, в тому числі й того, що проживає на білоруських землях. А це, у свою чергу, значно активізує тут (насамперед на прилеглих з Україною

територіях) соціальну та національно-визвольну боротьбу.

Вельми прикметним, з огляду на ставлення православної інтелігенції Великого князівства Литовського до українського гетьмана та його оточення, є панегірики, які з'являються на той час у Вільно. Зокрема, в одному з них Хмельницького зображено у провіденційному світлі — “як предводителя народу руського”, “протектора віри православної”, “продовжувача справи великого князя київського Володимира відновлювача величі землі руської”, яка “виною синів Володимирових... упала, (а) з Хмельницьких при Богдані на ноги встала...”²¹.

За таких умов в Білорусі піднімається фермент, який, з одного боку, розхитуючи існуючі соціально-економічні відносини Великого князівства Литовського, викликає не лише репресивні заходи з боку його керівництва, а й дедалі більше унеможливорює політичний альянс Хмельницького та радзивіллівської партії, а з іншого — схиляє й українське керівництво до перегляду свого політичного курсу в даному регіоні.

Проте варто відзначити, що трансформація позиції Чигирини щодо білоруських справ протікає доволі повільно. Причина цьому - все ті ж міркування геополітичного плану. Адже Зборівська угода 1649 р. хоч і зруйнувала плани емансипації Української держави з-під влади польського короля, але вона не перекреслила їх взагалі. У Хмельницького та його оточення не було ілюзій щодо довговічності життя

Зборівської системи. Як відзначав сам український гетьман в листі від 25 листопада 1649 р. до трансільванського правителя "...те, що учинено, є ситуація, а не мир..."²². А тому за нових геополітичних умов, а також за істотного погіршення внутрішньополітичної обстановки (коли, за визначенням М.Грушевського, крива Української революції безповоротно заломилась і вже більше ніколи не змогла випростатись²³), проблема пошуку союзників у боротьбі з польським королем на зовнішньополітичній арені не лише не втрачає свого значення, а й значно актуалізується. Причому українське керівництво у своїй зовнішньополітичній грі й надалі не відмовляється від розігрування "литовської" карти. Адже, як засвідчив попередній досвід, навіть варіант, за якого Велике князівство Литовське зберігає нейтралітет, набагато ліпший від того, коли останнє загрожує північним кордонам Української держави. Саме тому відразу ж після Зборова Хмельницький таємно відправляє до Радзивілла своїх посланців, які гостюють у нього три дні, після чого з великою повагою та подарунками повертаються до Чигирина²⁴.

Саме боротьбою цих двох, обопільно заперечуючих одна одну тенденцій і визначається політичний курс українського керівництва у наступні роки. Протягом другої половини 1649 — першої половини 1651 р. гетьманський уряд Хмельницького та литовське керівництво запевнюють один одного у приязні та доброзичливості та — водночас — утримують на кордонах значні військові формування. І хоч український

гетьман надсилає на прикордоння “виразний наказ” обмежуватися лише пильнуванням рубежів та утримуватися від наїздів на території, підвладні литовській адміністрації (“аби тільки Дніпра пильнуючи, далі не витикались...”²⁵), козацька старшина сприяє (причому не лише морально) розгортанню соціальних виступів в Білорусі, а литовські магнати, незважаючи на незадоволення офіційного Чигирина, жорстоко придушуть виступи білоруських селян. Як одні, так і другі, нерідко порушують чинну розмежувальну лінію, внаслідок чого виникають часті сутички.

Таке положення триває до середини 1651 р., коли князь Януш Радзивілл, стурбований зростанням соціальної активності білоруських селян на українському прикордонні, а також тією допомогою, яку вони отримують з боку українських козаків, в умовах рішучого повороту керівництва Речі Посполитої до політики військового приборкання козаччини²⁶ 14 червня у відповідь на пропозиції Хмельницького щодо заховання приязні та спільного виступу проти Польської Корони, заявив, що справи Литви та Корони спільні, поляки та литовці є одним народом політичним, існує одна Річ Посполита, отож і прихильність Радзивілла до гетьмана Запорозького та козаків можлива лише за умови примирення останніх з Річчю Посполитою та підкорення владі короля польського. Коли ж цього не станеться, пригрозив князь, “чекайте мене на Петра...”²⁷.

І дійсно, 1 липня литовський гетьман розпочав широкомасштабні бойові операції проти Війська Запорозького, в результаті яких, як зазначає Самовидець, не лише військо козацьке на кордоні “зломив и много козаков порубав...”, у тому числі й самого Небабу, “неуважного полковника”²⁸, а й витіснив українські залоги з Кричева, Любеча, Рославля, Чорнобиля, Лоева та інших населених пунктів українсько-білоруського порубіжжя²⁹. Після маршу по Сіверщині Радзивілл пішов на Київ, сплюндрувавши який, “...войско литовское потягнуло под Білу ю Церков, где, скупившись з войском коронним, наступили на Хмельницького гетьмана”³⁰.

Перемоги, здобуті польськими військами 1651 р., дозволили керівництву Речі Посполитої змусити Хмельницького до визнання вкрай обтяжливих умов Білоцерківського договору, який серед іншого передбачав вихід земель Чернігівського воєводства з-під влади українського гетьмана, розквартирування литовських військ на Стародубщині; окремий пункт угоди забороняв Війську Запорозькому охоплювати своїм реєстром землі Великого князівства Литовського³¹.

Після того як литовські війська стали на Стародубщині на квартири, “козацтво зась, зостаючое в городах, волно сходило з тих городов, кидаючи набитки свої... не хотячи з жолнірами зоставати и стацеї оним давати, бо незносную стацію брали”³².

Але, як відомо, життя Білоцерківського договору 1651 р. було коротшим навіть за чинність Зборівської

угоди 1649 р. Близкуча Батозька перемога 1652 р. *de'facto* скасувала принизливі минулорічні статті Війська Запорозького з польським королем, в тому числі й стосовно литовської присутності на Стародубщині. А тому вже на початку 1653 р. князь Радзивілл в листі-інструкції до господаря молдавського Василя Лупула, звертаючись за посередництвом на переговори з Хмельницьким, серед іншого скаржитись й на те, що український правитель не впускає його жовнірів до Стародубської волості, а в староствах Лоївському та Любецькому, наданих йому королем, всім володіють козаки й не допускають урядників князя до їх управління³³.

Одруження гетьманського сина Тимофія на доньці молдавського господаря В. Лупула, який одночасно доводився і тестем Я.Радзивілли, знову принесло надію на можливість тісної військово-політичної співпраці з "некоронованим литовським королем", який напередодні в додаток до булави великого гетьмана литовського, отримав також найвищу цивільну гідність Великого князівства — звання воєводи віленського. Й дійсно, документи свідчать, що в першій половині року між Богданом Хмельницьким, його сином Тимошем за посередництва господаря молдавського встановлюються тісні контакти з князем Янушем. Останній схиляється до нейтралітету в польсько-українській війні, але вимагає невтручання козаків у справи білоруські³⁴.

Але 1653 р. вже вкотре українсько-литовська домовленість не набирає довершеного вигляду.

Провал придунайської політики Хмельницького³⁵ робить неактуальними й заходи щодо Литви. За таких умов, в середині серпня 1653 р., коли справа доходить до попередніх узгоджень майбутніх спільних українсько-російських стратегічних завдань, Хмельницький пропонує московській стороні план спільного наступу на Велике князівство Литовське. Гетьман запевнює, що, як тільки його царська величність прийме Україну під свою протекцію, він негайно відправить до Могилева, Орші та інших білоруських міст звернення до місцевого населення, яке, як був абсолютно переконаний український правитель, зараз же виступить проти Литви і таким чином цар матиме ще близько 200 тис. війська на своєму боці³⁶.

Трохи згодом, наприкінці грудня цього ж року, відправляючи чергових царських посланців (цього разу Стрешньова та Бредихіна, котрі привезли до Чигирина повідомлення про рішення царя та Земського собору щодо прийняття Війська Запорозького "під високу царську руку"), генеральний писар Іван Виговський знову висловив надію, що за приводом козаків піде й Біла Русь, населення якої раде разом з козаками бути в підданстві великого християнського монарха, тому що "...їм від ляхів тіснота й переслідування великі"³⁷.

Запевнення українського керівництва були із зацікавленістю сприйняті в Москві. Отож навесні 1654 р., після укладення Переяславсько-Московського договору та оголошення царем війни Речі

Посполитій, російське командування визначає саме білоруські землі в якості головного театру бойових дій, і, готуючись до наступу на Смоленськ, Олексій Михайлович вимагає від українського гетьмана присилки 18-ти тис. козацького війська під командою полковників ніжинського Івана Золотаренка та переяславського Павла Тетері³⁸. Безперечно, що в даному разі, як слушно підмітив М.Грушевський, залучення українських військ до бойових операцій у Білорусі переслідувало, крім військово-стратегічних цілей, також цілком очевидні політичні мотиви — Олексій Михайлович та його оточення сподівалися (і як засвідчили наступні події — небезпідставно), що присутність українських козаків в складі військ царя буде сприяти зростанню промосковських настроїв в середовищі місцевого православного населення, а отже — полегшить справу відвоювання цього краю в поляків та литовців³⁹.

Царський наказ про вихід 18-ти тис. корпусу на допомогу царським військам у Білорусі до Чигирина було вислано в першій половині травня 1654 р., а вже 15 червня наказний гетьман полковник ніжинський І.Золотаренко доносив з Новгород-Сіверського цареві, що за наказом гетьмана Хмельницького "с войском своим, которого прибрали есмя 20000 конных и пеших, с пушками и с запасом пушечным"⁴⁰ виступив у похід на білоруські землі.

Дуже швидко ніжинському полковнику вдалося оволодіти Гомелем, Режицею, Жлобином, Рогачовом,

Горвалем, Чечерськом, Пропойськом, НовимБиховом, узяти в облогу Старий-Бихів ⁴¹.

Крім здібностей стратега та військового організатора, полковник і наказний гетьман на терені Білорусі виявив також неабиякий хист політика, державного діяча та дипломата. Військові успіхи в Білорусі Золотаренко намагався супроводити такими ж масштабними політичними акціями, спрямованими на закріплення цього стратегічно важливого регіону за Українською державою.

Варто відзначити, що на середину 50-х років для цього склалися досить сприятливі умови. Як уже відзначалося вище, лозунги визвольної боротьби українського народу, насамперед соціальної спрямованості, знаходили широку підтримку в середовищі білоруських селян і міщан.

Вступ до Білорусі козацької армії в середині 1654 р. значно активізував антифеодальну боротьбу в регіоні, викликав тут хвилю масового покаяння місцевого населення. Корпус Золотаренка масово почав поповнюватися білоруськими козаками-неофітами. Цікаво, що уряд Олексія Михайловича, готуючись до війни з Річчю Посполитою (в ході якої саме білоруський напрям розглядався російським командуванням як пріоритетний), допускав можливість формування спеціальних військових підрозділів з числа місцевого населення. За цією програмою влітку 1654 р. був сформований білоруський козацький полк на чолі з місцевим шляхтичем К.Поклонським. Саме цією обставиною й поясню-

валася певна толерантність на перших порах царського уряду й у питанні покаяння білоруського населення та вступу його до корпусу Золотаренка, чисельність якого після кровопролитних боїв літа — осені 1654 р. істотно зменшилася (на осінь 1654 р. під командою Золотаренка залишилося близько 8, а за деякими даними — близько 6 тис. чол.⁴²). Так, Москва дозволила наказному гетьману висилати від себе "товарища", щоб той "козаков из уездов высылал и вольных людей прибирал..."⁴³. Проте дуже швидко стало очевидним те, що із-за соціально привабливих гасел визвольної боротьби українського народу, демократизму організації козацького життя та соціально-економічної практики Української держави, царський уряд в його прагненні прилучити білоруські землі до своєї держави в особі Війська Запорозького має серйозного конкурента.

Вже 17 вересня 1654 р. Поклонський скаржився в царську ставку, що білоруські козаки від нього "...отступили и никто со мною уже не хочет быть, но все к нему (І. Золотаренку. — *В.Г.*) передалися" ⁴⁴.

Намагаючись зупинити небажаний для нього процес, могилівський шляхтич розіслав своїх людей з погрозами, "что головы отсечены будут, которые до войска казацкого приставать будути" На що білоруські козаки відповіли одному з його емісарів: "Не порывайся, чтоб еси не посетил реки; мы хотим пана гетмана себе за полковника имети, нежели на

всяко время умирати от наезду татарского и московского..." 45.

Стихійні процеси покозачення місцевого населення, його симпатії до козацького устрою Золотаренко прагнув використати не лише з метою поповнення своїх поріділих у боях підрозділів, а й становлення на терені Білорусі притаманного Українській державі політико-адміністративного устрою, козацького присуду, елементів соціальних відносин. Адже політична програма українського керівництва, як уже зазначалося, передбачала становлення Української гетьманської держави як спадкоємниці княжої Київської Русі, в тому числі володільниці земель, розташованих на північ від Прип'яті, населених православним руським населенням. Виходячи з цього, уряд Хмельницького радо приймає під своє покровительство білоруську шляхту, сприяє становленню на південно-східних білоруських землях козацтва. Саме тому й Золотаренко всілякими способами відмовляється від участі в осаді Смоленська, переконуючи царя, що більше користі буде в оволодінні ним Гомелем, Могилевом, іншими містами на півдні Білорусі. Наказний гетьман намагається взяти під свій контроль, а також осадити козацькими залогами якомога більшу територію. Прагнучи втримати за собою цей регіон, козацька старшина із Золотаренком на чолі порушує перед царем клопотання про надання їй білоруських сіл, а для гетьмана Б.Хмельницького — міста Старого Бихова 46.

Варто відзначити, що прилучення придніпровської Білорусі до Української держави не лише істотно зміцнило її політичне становище останньої, а й обіцяло значні економічні вигоди, внаслідок відкриття нових, життєво необхідних для її господарського розвитку, виходів на західно-європейські ринки, оскільки старі — через Польщу — в умовах війни були порушені.

По мірі того як українська політика в Білорусі набирала дедалі виразніших державницьких обрисів, все різкішою ставала й реакція Москви на неї. У вересні 1655 р. обнародуються нові царські титули — "великий князь Литовський і Білої Русі" ⁴⁷. Цим самим Москва промовисто вказала на власне бачення майбутнього відвойованих у Речі Посполитій земель.

У контексті цього дедалі категоричніше з вуст представників царської адміністрації починають лунати вимоги про локалізацію військової присутності Війська Запорозького в Білорусі, невтручання козацької адміністрації в справи місцевого самоврядування, припинення процесу покозачення білоруського населення. Варто зазначити, що остання вимога, крім політичних міркувань (звуження соціальної бази Війська Запорозького в Білорусі), диктувалася й приватними інтересами російських поміщиків. Адже вступ до козацького війська, як засіб досягнення особистої волі та певного матеріального добробуту, видавався вельми привабливим не лише для пригнобленого переважно литовською шляхтою білоруського селянина, а й підневільного російського кріпака.

Внаслідок чого до царя та його воевод посипалися скарги від російських поміщиків на своїх підданих, які, залишивши власника, записалися "до полку в черкас..." 48.

На перших порах Золотаренку, який спирався як на могутню військову силу, так і значний власний авторитет у Війську Запорозькому (*), вдається досить впевнено представляти українські інтереси на білоруських теренах. У стосунках з царем та його воеводами наказний гетьман на конфронтацію намагався не йти, був щедрим на вірнопідданицькі заяви й компліменти Олексію Михайловичу. Але, водночас, українські інтереси відстоював твердо й послідовно. Так, наприклад, ще 7 серпня 1654 р., отримавши вже повторний наказ з царської ставки про залишення під Гомелем частини війська та про вихід з рештою козаків під Оршу на допомогу князеві Черкаському, Золотаренко негайно ж відписує Олексієві Михайловичу, запевняючи у своїй готовності виконати його волю⁴⁹. Однак, надалі, незважаючи на постійний тиск з царської ставки, наказний гетьман протягом тижня продовжує наполегливо штурмувати Гомельську фортецю, аж поки 13 серпня здобуває її⁵⁰. Але й після цього Золотаренко не поспішає виконувати царський наказ, обмежившись лише відправленням на допомогу Черкаському тисячного корпусу на чолі зі своїм братом, наказним полковником ніжинським Василем Золотаренком⁵¹. Особисто ж наказний гетьман у Білорусі після взяття Гомеля вирушає спочатку під

Чичерськ, згодом під Новий Бихів, а після його здобуття - Старий Бихів, щоб тим самим закріпити за Українською державою стратегічно важливий для неї регіон Посожжя та Верхньої Придніпрянщини.

Вельми характерним є й те, що довірена особа Івана Золотаренка, його духівник протопоп ніжинський Максим Филімонович (майбутній місцеблюститель Київської митрополії єпископ Методій), котрий на аудієнції в царя 7 жовтня 1654 р. в надзвичайно барвистій промові вихваляв останнього за його старання щодо збирання "...синів руських... злохитрієм лядським розігнаних..."⁵², менше ніж місяць тому, 12 вересня, звертався до бурмистрів і райців могилівського магістрату, схиляючи їх, щоб "...до Війська Запорозького... прихилився, віддаючися під оборону гетьманів запорозьких (крім гетьмана Б.Хмельницького, мав на увазі й наказного гетьмана Івана Золотаренка. — В.Г.) і всього Війська Запорозького... Аби — не дай Бог — не захотіла Москва своїх звичаїв і свого права в вашім місті завести, але щоб вам тішитися тими ж статтями і правами, які його царська величність призволив і дав нашої Україні з паном гетьманом (вид. нами. — В.Г.)" ⁵³.

ІВАН НЕЧАЙ—ПОЛКОВНИК БІЛОРУСЬКИЙ

Під час облоги Старого Бихова 7 жовтня 1655 р. Іван Золотаренко отримує смертельну рану, і в грудні того ж року його не стало. Смерть

сіверського гетьмана співпала з важливими змінами обстановки в регіоні. На кінець року керівництво Росії дедалі більше схиляється до політичного способу боротьби за Білорусь. У Москві починають виношувати досить привабливі (але, як показала практика, абсолютно ефімерні), плани прилучення Великого князівства Литовського, в тому числі й Білорусі, через обрання царя або його спадкоємця великим князем литовським. У контексті нового політичного курсу російського керівництва ситуація в регіоні тимчасово стабілізується, бойові дії вщухають і — як наслідок — для Москви відпадає потреба увійськової присутності українських військ у Білорусі.

За таких умов у січні 1656 р. Хмельницький проводить у Чигирині старшинські наради, на яких широко дебатується проблема зовнішньополітичної орієнтації Української держави в умовах Віленських домовленостей Росії та Польщі, а також, ймовірно, обговорюється й білоруське питання. Брак достовірної інформації не дає можливості реконструювати перебіг нарад і зміст їхніх головних резолюцій. Однак на принципову позицію українського керівництва в цьому питанні досить промовисто, на наш погляд, вказує вже сам факт появи гетьманського універсалу від 29 січня 1656 р., яким Хмельницький призначав Івана Нечая, "...нам и всему войску нашему... жичливого и в делах рыцарских взятого от боку нашего...", на полковництво "...в Білую Русь до

Могилева, Чаусова, Новобыхова и Гомля и иных мест, и местечек, и сіл тамже знайдуючих..." 54.

Іван Нечай народився в сім'ї "руського" православно́го шляхтича. В.Липинський стверджував, що давня боярсько-шляхетська родина Грузевичів-Нечайв походила з Мстиславського воєводства і лише в переддень Хмельниччини з невідомих причин переселилася до Київського воєводства⁵⁵. Н.Яковенко доводить, що Іван Грузевич-Нечай (котрий, згідно з гіпотезою Липинського, й був батьком майбутнього білоруського полковника) походив з Волині, свою службову кар'єру як адвокат і канцелярист розпочинав підписком Луцької земської канцелярії, а з 1619 р. очолив уряд київського граничного коморника⁵⁶. Двічі — у 1630 р., за позовом Адама Киселя, та 1636 р., з ініціативи київського воєводи Януша Тишкевича, проводилося судове розслідування щодо встановлення шляхетського походження І.Грузевича, в результаті яких справа була "внівеч скасована" За оскарженням визнавалися шляхетські права. Більше того, 28 вересня 1638 р. йому було надано почесний титул військового Київської землі⁵⁷.

Крім того, в матеріалах ревізій кінця ХУ — першої половини ХУІ ст. знаходимо згадки про Нечайв як бояр-шляхтичів Київщини та Брацлавщини⁵⁸. Зараз неможливо точно встановити, чи належав майбутній білоруський полковник до цієї давньої гілки українського рицарства. Однак саме від київського зем'янина Стефана Нечая, котрий доводився

тестем Івану Грузевичу, той успадкував декілька сіл на Київщині (Бугаївку, Берківці, Мошни, Борщівку)⁵⁹.

Отож логічно припустити, що Іван Нечай представляв по батьківській лінії саме "уроджоних" панів Грузевичів з Волині (чи Мстиславщини), апо материнській — київських бояр-шляхтичів Нечаїв. Документальна згадка про те, що батько Івана вже в 1619 р. проживав на Київщині, дає змогу припустити, що майбутній білоруський полковник народився саме тут, на Подніпров'ї. На те, що Іван народився не раніше 1619 р., опосередковано вказує той факт, що вперше одружився він лише в 1650 р., а через чотири роки, в 1654 р., російський дворянин І. Ржевський, оповідаючи в Москву про свою зустріч у Чигирині з Нечаєм, називав того "казатцой малої Івашко Нечаев"⁶⁰.

Невідомо, коли і за яких обставин Нечаї зблизилися з козацьким станом. Однак уже напередодні повстання, восени 1647 р., зустрічаємо згадку про Данила та Івана Нечаїв як про одних з небагатьох з оточення Богдана Хмельницького, хто був утаємничений у його плани підняття козацького повстання⁶¹.

З початком революції Данила, Івана, їхнього молодшого брата Матвія та небожа Данила бачимо в лавах повстанської армії. На початку 1649 р. за дорученням Хмельницького старший з Нечаїв — Данило везе до Брацлава "хоругов багату, шовкову, щирим золотом київськими черницями гаптовану"⁶² небіж. Протягом двох наступних років Іван Нечай входить до складу старшини брацлавського полку.

В 1650 р. він одружується на середній доньці Хмельницького Степаниді (за іншими джерелами — Олені чи Катерині), входить, таким чином, за визначенням Я.Дашкевича, до "клану Хмельницького" ⁶³. Того ж самого року Іван Нечай, отримавши від гетьмана призначення на посаду резидента при дворі українського союзника хана Іслам-Гірея, вирушає до Бахчисарая ⁶⁴, де пробув наступних чотири роки.

Після підписання в березні 1654 р. союзного українсько-російського договору та смерті Іслам-Гірея 10 липня 1654 р. стосунки з Кримом істотно погіршуються й у середині року резидент змушений був повернутися в Україну. 24 серпня Нечай прибуває до Чигирина. Зустрівши в гетьманській столиці царського посланця І.Ржевського, він не став розкривати справжніх мотивів свого тривалого перебування в Криму, при дворі колишнього союзника Війська Запорозького. На запитання Ржевського з цього приводу відповів лише, що "...был де он в Крыму 4 года, а отдал де было его в Крым для наученья крымского языка и переводу брянславский полковник Нечай..."⁶⁵.

Перебування при чигиринському дворі для Нечая тривало недовго. Вже наприкінці 1654-го — на початку 1655 р. він вирушає в Південно-Східну Білорусь, щоб там продовжити військову службу під командою ніжинського полковника наказного гетьмана Івана Золотаренка. Служба в Білорусі стала для Нечая важливою школою зростання військової майстерності. Проте не лише військової вправності

міг навчатися Нечай у Золотаренка. Крім здібностей стратега та військового організатора, полковник і наказний гетьман на терені Білорусі, як уже відзначалося вище, виявив також неабиякий хист політика, державного діяча і дипломата. Перебуваючи під командою Золотаренка, сотник Іван Нечай не лише бере участь у бойових операціях, а й виконує важливі політичні та дипломатичні доручення наказного гетьмана. Зокрема, в травні 1655 р. Нечай разом з полковником Оникієнком і сотником Пилипом з дипломатичною місією відвідує царську ставку ⁶⁶.

Управління українськими військами в Білорусі перейшло до рук Нечая, мабуть, зразу ж після смерті Золотаренка. Принаймні зберігся його лист до могилівського воеводи від 15 (25) грудня 1655 р., де він уже титулує себе полковником чауським і новобихівським ⁶⁷.

На відміну від свого попередника І.Золотаренка, який носив титул наказного гетьмана⁶⁸, тобто начальника над козаками, що вирушили в похід, Нечай отримує уряд, власне полковника білоруського (або посаду білоруського намісника як класифікує, це М.Грушевський)^{68,а}, що недвозначно вказувало насамперед на адміністративний характер його повноважень.

Для реконструкції проєктованих гетьманським урядом методів прилучення Білорусі до Української держави значний інтерес являє встановлення політико-адміністративних прерогатив білоруського полковника. У листі до могилівського воеводи князя

І.Репніна від 2(12) лютого 1656 р. Іван Нечай титулує себе полковником білоруським, гомельським і чаусівським, повідомляє, що гетьман доручив йому у Білій Русі "панувати і рядити" ⁶⁹. Але універсал від 29 січня 1656 р., на жаль, мало проливає світла на повноваження новопризначеного полковника, межі його "панування" В.Смолій і В.Степанков стверджують, що наприкінці січня Іванові Нечаю було відправлено з Чигирина ще один гетьманський універсал, зміст якого, на жаль, на сьогодні встановити не видається за можливе⁷⁰. Логічно припустити, що саме в ньому й були сформульовані основні завдання білоруського полковника та визначено межі його повноважень. На користь даного припущення служить той факт, що трохи згодом, під час слідства, яке проводив у Білорусі А.Жданович, Іван Нечай пред'являв йому універсал Хмельницького на підтвердження того, що у своїй діяльності він не виходить за межі повноважень, окреслених Чигирином ⁷¹.

Підвладну управлінню білоруського полковника територію можна встановити із скарги, поданої гетьману Хмельницькому сотниками "полку Нечаєвого, полковника чичерського, чауського, чириківського та інших городов" на кривди, заподіяні могилівським воеводою. З неї довідуємося про існування в Південно-Східній Білорусі таких сотень: трьох могилівських, чауської, горської, заболотської, бо(го)родицької, акуменської, городецької, святоозерської, слизької, уланівської, рогозинської, білявицької,

чириківської, вербіжицької, пропойської, заозерської, чичерицької, межевської і смолинської ⁷².

Отримавши уряд білоруського полковника, Іван Нечай діє швидко і рішуче. Насамперед він припиняє виведення українських залог з Могилівського повіту, звідки російське командування їх почало витіснити після смерті Золотаренка. Більше того, силою змушує царські війська залишити підвладні йому території.

Царські воєводи вже в січні 1656 р. інформують Москву, що "...по присылке полковника Ивана Нечая..." козаки з Кричева й Чаусів нападають на шляхетські маєтності та на царських ратних людей, б'ють їх, грабують і чинять "всякое разоренье" ⁷³. Крім того, білоруський полковник заохочує місцеве населення до покозачення, в результаті чого, як видно зі скарг воєвод, "...многие места запустели" ⁷⁴. Могилівський воєвода також інформував свій уряд, що І. Нечай вигнав із сіл Могилівського повіту всі російські залоги, натомість розмістивши там своїх козаків, та, водночас, звелів місцевому населенню не виконувати жодних розпоряджень царських воєвод. Смоленський воєвода, у свою чергу, також доносив у Москву, що козацький полковник відмовляється вивести свої залоги з Мстиславського, Горського, Дубровенського, Шкловського та Копинського повітів ⁷⁵.

Діяльність Івана Нечая у Білорусі викликає значне занепокоєння у Москві. Особливе роздратування царського уряду спричинила заява козацького

полковника щодо його "пановання" в Білій Русі. При перекладі "з білоруського письма" вираз трансформувався у "государствование", що було розцінено у Москві як виклик російському монарху, оскільки "на всей Великой и Малой и Белой Руси, — як зазначалось у грамоті Олексія Михайловича, — по милости божей государствуем и пишимся государем мы, великий государь..." ⁷⁶.

У першій половині березня уряд Олексія Михайловича відправляє до Чигирина посольство на чолі зі стрілецьким головою Авраамом Лопухіним. У його наказі саме білоруська проблема посідала пріоритетне місце. На переговорах з гетьманом, що розпочалися 6 квітня, царський посланець передав здивування царя з приводу того, що український уряд без попереднього узгодження з Москвою приписав до Війська Запорозького Могилів і призначив сюди особним полковником Івана Нечая. У Могилеві стоїть царська застава, села, що належать до нього, роздані на приготування воєвод, ратних людей і шляхті, яка присягнула цареві, а тому російська сторона наполягала на виведенні козаків з Могилівського повіту та накладенні заборони на пошкодження місцевого населення.

Особливу увагу в ході переговорів А. Лопухін приділяв скаргам на неправомочні дії Івана Нечая. Він вимагав не лише заборонити йому титулувати себе полковником могиливіським, вивести його козаків з Білорусі, а й притягти до судової відповідальності: "...тому полковнику Ивану Нечаю за такое его

многоє воровство учинить наказанье жестокое, чтоб на то смотря; иным не повадно было самовольство чинить" 77.

Реагуючи на скарги московської сторони щодо службових зловживань Івана Нечая, гетьман Богдан Хмельницький висловив готовність створити спільну українсько-російську комісію, яка б на місці розслідувала пред'явлені йому звинувачення. У той же час гетьман досить рішуче заперечив стосовно виведення українського війська з Білорусі, зіславшись на загрозу нового збройного протистояння з Річчю Посполитою.

Військова рада на Росаві, що відбулась у перших числах травня, згідно з твердженням М.Грушевського, підтримала політику гетьмана щодо білоруської проблеми, прийнявши рішення при її розв'язанні вдаватися до тактики своєрідного саботажу — не доводячи справи до гострого конфлікту з Москвою, разом з тим, не поспішати з виконанням вимог царського уряду, які б завдавали шкоди українським інтересам⁷⁸.

Тим часом 19(29) травня колишній київський полковник Антон Жданович і царський представник Микита Сивцов розпочали слідство у справі І.Нечая. В його ході було опитано велику кількість свідків і потерпілих, проведено також допит над самим Іваном Нечаєм. В результаті розслідування було встановлено повну непричетність полковника до грабежів і розбоїв, які мали місце в даному регіоні. З'ясувалося, що вони відбувалися не лише без його

відома, а навіть і не козаками його полку. На раді, скликаній за наказом Ждановича 30 травня (н.ст.), з Нечая було також знято звинувачення щодо належності до католицької віри, в чому його звинувачували московські воєводи. Присутні на раді одностайно заявили, що полковник сповідує православ'я та відвідує службу в "руських" храмах ⁷⁹.

Тут же, на раді, Жданович оголосив гетьманський наказ усім козакам, приписаним до Ніжинського та Чернігівського полків, залишити Могилівський повіт і повернутися до своїх осель. Як сатисфакцію московській стороні декількох козаків, участь яких у розбоях і грабежах була доведена, за вироком військового суду, очолюваного Ждановичем, прилюдно стратили.

Разом з тим, у ході слідства Жданович отримав довгі реєстри кривд, заподіяних місцевому населенню царськими воєводами та їхніми ратними людьми. У них ішлося про замучених чоловіків і жінок, гвалтування неповнолітніх дівчат, спалення садиб, пограбування майна тощо ⁸⁰.

Щодо вживання Іваном Нечаєм титулу полковника білоруського, могилівського і гомельського, слідство встановило, що саме так називав його в універсалах і листах гетьман Б. Хмельницький, а тому полковник не поніс за це ніякого покарання. Лише на майбутнє Жданович заборонив йому вживати титул білоруського полковника ⁸¹. Саме цими напівзаходами гетьманський уряд сподівався на деякий час задовольнити претензії московської сторони, щоб самому тим

часом продовжити роботу по утвердженню своїх позицій у Південній та Східній Білорусі.

РЕФЛЕКСІЯ “ВІЛЕНСЬКОЇ” ПОЛІТИКИ МОСКВИ В УКРАЇНСЬКО – РОСІЙСЬКИХ СТОСУНКАХ У БІЛОРУСІ

Реляцію Ждановича про завершення слідства і ліквідацію непорозумінь між царською та гетьманською адміністраціями в Білорусі в ставці царя Олексія Михайловича отримали 2(12) червня, а вже 10(20) червня надійшла відписка мінського воєводи Ф.Арсеньєва, де йшлося про те, що до Мінського повіту вступило чимало козаків на чолі з наказним полковником І.Нечая Филимоном Бутком, який шляхту і селян силоміць записує в козаки. Крім того, воєвода повідомляв, що Нечай відправив козацькі загони за Березину, щоб і там місцеве населення вписували до козацького компуту. Ще через два дні, 12(22) червня, у ставці отримали інформацію про те, що Нечай, всупереч розпорядженню Ждановича, і надалі пишеться полковником білоруським, "приписує собі городи в титул", а також продовжує тримати козацькі залоги в Чаусах, Горах і Горках, Барзилівським війстві⁸².

Дійсно, по завершенню роботи комісії Ждановича – Сивкова білоруський полковник продовжує діяльність, спрямовану на утвердження козацьких порядків у Білорусі. Так, універсалом від 11(21) червня

1656р. він сповіщає царську й гетьманську адміністрації, місцеве населення про призначення ним Якуба Харитоновича до села Жаливля, ймовірно, на уряд отамана городского, "щоб бідним селянам не було кривд" Ще через кілька днів, 14(24) червня, надає сотницький уряд і призначає комендантом козацької залоги місцевого шляхтича Андрія Качановського⁸³.

Варто відзначити, що тогочасна суспільно-політична обстановка в Білорусі об'єктивно сприяла зростанню тут проукраїнських, а точніше — прокозацьких настроїв. Справа в тому, що вже на початку бойових операцій у Білорусі, 30 липня 1654 р. (за ст.ст.) цар Олексій Михайлович законодавчо санкціонував обертання захоплених на Литовсько—Білоруському фронті полонених у підданство російським поміщикам⁸⁴. У 1655 р. патріарх Никон писав про намір царя поселити на своїх обезлюднених землях 300 тис. полонених білорусів⁸⁵.

Узаконене полювання на білоруських людей набрало таких вражаючих масштабів, що, наприклад, лише один воевода Р.Бабарикін у містечку Білому (на православній Смоленщині!) взяв "с посаду... к себе неволею ж семей з двадцать, а поголовно будет с женами и з детьми блиско за двести человек"⁸⁶. Вартість захопленого царськими ратниками білоруського селянина чи міщанина коливалася від 3 до 5 рублів⁸⁷.

Жорсткий окупаційний режим російських військ у Білорусі, насильницьке переселення місцевих селян і

ремісників до Росії, примусові реквізиції та розорення господарства краю викликали поширення тут антимосковських настроїв, активізацію партизанського руху, спрямованого проти присутності на білоруських землях царських військ (російські воеводи називали їхніх учасників(*) "шишами", "ворогами", "изменниками").

Найбільшого поширення, як відзначають дослідники, партизанський рух набув у північних і східних повітах Білорусі, де вже влітку 1654 р. виникли перші партизанські загони (або загони самооборони) ⁸⁸. З подальшим розоренням краю, в умовах поширення голоду та спалаху інфекційних захворювань, рух поширився й на решту білоруських земель.

На перших порах участь у придушенні виступів "шишів", разом з царськими ратниками, брали і козаки Золотаренка (зокрема, збереглася згадка про знищення ними трьох таборів партизан під Дубровнею) ⁸⁹. В умовах загострення українсько-російських стосунків у Білорусі відбувається зближення козацької старшини з полку І. Нечая та ватажків партизанського руху. Сучасні білоруські дослідники відзначають, що територія, контрольована білоруським полковником, у 1656 р. стала базою для найбільш потужного розгортання визвольного руху білоруського населення. Завдяки покровительству українського старшини тут з числа місцевих селян, міщан, шляхти організовувалися загони, які називали себе сотнями Нечая. Найвідомішим партизанським

ватажком був Денис Мурашко, загін якого діяв у Мінському та Новоградському повітах ⁹⁰.

Воєнні приготування польської сторони, спроби вірних королю військ прорвати блокаду Старого Бихова й успішна протидія цьому з боку козаків І.Нечая у поєднанні з посиленням дипломатичних акцій останнього, спрямованих на зняття напруги в українсько-російських стосунках у даному регіоні, у другій половині літа 1656 р. дещо пом'якшують гостроту протиріч. І в другій половині вересня через посла білоруського полковника сотника Р.Ракушку-Романовського російський цар надсилає Іванові Нечаю грамоту, в якій, хоч і забороняє надалі записувати селян і міщан у козацький стан, але одночано санкціонує перебування на козацькій службі "старих" козаків з числа місцевого населення. Зрозуміло, що за таких умов царський уряд уже не ставить питання про безумовний вихід полку Івана Нечая з білоруської території.

Таким чином, українсько-російські стосунки в Білорусі на деякий час нормалізуються й білоруський полковник мобілізує всі свої сили на взяття фортеці Старий Бихів, яка вже протягом двох років успішно відбивала наступ як військ наказного гетьмана І.Золотаренка, так і царських воєвод. Після чергового безуспішного штурму й одинадцяти тижнів облоги російських військ на чолі з воєводою Хованським ⁹¹, Нечай бере місто в тісне кільце облоги, надійно перекриває комунікації про-

тивника і, врешті-решт, змушує захисників Старого Бихова капітулювати.

Коли це сталося — точних відомостей не збереглося. Вперше про "бихівську фортуна" Хмельницький говорить у листі до львівського магістрату від 9(19) березня 1657р.⁹². Однак сам тріумфатор — полковник Іван Нечай — прибув до Чигирина вже в лютому 1657 р. Важко припустити, що він залишив своє військо до моменту успішного розв'язання кількарічної епопеї навколо Старого Бихова. Ймовірніше, що місто на той час уже капітулювало або ж принаймні заявило про свій намір зробити це вже найближчим часом. А тому прибуття І. Нечая до гетьманської резиденції, на наш погляд, було обумовлене саме потребою обговорення з Хмельницьким форми протекції над Старим Биховом.

Після обговорення з І.Нечаєм ситуації в Білорусі 15(25) березня Б.Хмельницький підписує універсал, в якому вказувалося: "Иж з волі Божое упаметавши се шляхта, месчане и вси обивателі Старого Бихова цале и вірне поддало се под владзу и протекцию нашу и присягу виконали нам, же нігды юж нікому иншому той фортеци не подадут, але по вік при Войску Запорозком оную заховати мают" ⁹³. Заради того гетьман доручав київським купцям і міщанам установити торговельні зв'язки з містом, обіцяючи їм, зі свого боку, "мыт жадных торговых и подачок" з них не брати і гарантуючи захист з боку козацьких залог, розташованих на білоруських та північно-українських землях ⁹⁴. Цілком ймовірно, що, згідно

з планами уряду Б.Хмельницького, Старий Бихів мав стати важливим економічним форпостом Української держави, який не лише забезпечував би введення білоруських земель в орбіту української торгівлі, а й з'єднував би український ринок із західноєвропейськими ринками.

Напередодні підписання універсалу щодо прийняття Старого Бихова під свою протекцію Б. Хмельницький 13(23) березня відправив листа до Москви, де повідомляв про військовий успіх І.Нечая. Прагнучи дещо пом'якшити негативне враження московського керівництва від значного здобутку Війська Запорозького в Білорусі, гетьман наголошував, що жителі міста "присягнули на ім'я в.цар. величності піддалися". Щоправда, тут же містилося уточнення — бихівляни мають залишитися при Війську Запорозькім ⁹⁵.

Вишукана дипломатична риторика Хмельницького, природно, була не в змозі відволікти увагу московських політиків від далекоглядних політичних наслідків події. Після того, як українські війська захопили Старий Бихів, у взаєминах Чигирин з Москвою зав'язувався ще один надзвичайно серйозний вузол, який стане одним з першочергових каменів спотикання у їхніх стосунках найближчих двох років. Адже протягом усієї війни в Білорусі цар Олексій Михайлович приділяв надзвичайну увагу боротьбі за Старий Бихів. На здобуття цієї придніпровської твердині він виряджав війська під командою своїх досвідчених воєвод, неодноразово

звертався з листами до захисників фортеці із закликом "государские милости к себе поискати и город Старый Быхов... сдати."⁹⁶ або ж переконуючи їх після взяття литовської столиці, що їм "...помощи...ниоткуда не чаять, гетьманы со всем войском побиты и столица... город Вилна за нами..."⁹⁷

Варто наголосити, що військовий триумф Івана Нечая випав на час, коли українсько-російські стосунки переживали далеко не кращі часи. Помітне охолодження в стосунках Москви та Чигирини спостерігається вже із середини 1656 р., відколи уряд царя Олексія Михайловича, ігноруючи позицію гетьмана Хмельницького, взяв курс на згортання військових операцій на польському фронті та — натомість — пошук шляхів укладення російсько-польського воєнного альянсу, спрямованого проти Швеції. Повідомлення, що надійшло з Вільно восени 1656 р. про укладення сепаратного російсько-польського перемир'я, викликало в Україні хвилю протесту. Брак достовірної інформації про події в литовській столиці (що виник з вини московських політиків) породив чимало чуток і свідомих польських інсинуацій щодо перебігу переговорного процесу та намірів офіційної Москви. В першій половині жовтня в Чигирині проходять старшинські наради, на яких бурхливо дебатується проблема зовнішньополітичної орієнтації Української держави в нових геополітичних умовах. Загроза зовнішньополітичної ізоляції, після відходу російського керівництва від боротьби з Річчю Посполитою, змушує гетьманський уряд скоригувати

зовнішньополітичний курс України, поклавши в його основу принцип надання пріоритетів союзам з вороже налаштованими до Польщі державами.

У контексті нового курсу в жовтні 1656 р. Хмельницький укладає договір про дружбу з Трансільванією, а в другій половині січня наступного року поновлюється українсько-шведський діалог ⁹⁸. При цьому офіційний Чигирин повністю ігнорує віленські домовленості Москви та Варшави, яскравим підтвердженням чого стало відправлення Хмельницьким козацького війська на допомогу трансільванському князеві Ракочі в його боротьбі з Польщею, що перекреслювало російсько-польську домовленість про припинення бойових дій ⁹⁹.

Додаткову гостроту проблемі надавала й та обставина, що Іван Нечай, окрилений успіхом під Старим Биховом, значно активізує свою діяльність у регіоні. Наступник могилівського воєводи Хованського (цілком можливо, відкликаного з Білорусі за прорахунки при штурмі й облозі Старого Бихова, які призвели до успіху українського війська) Іван Бутурлін доносив у ставку царя Олексія Михайловича про нові прояви самоуправства з боку козацького полковника. Зокрема, воєвода звинувачував українського старшину в тому, що той зганяє царські залоги, ставлячи натомість козацькі; його сотники записують (нерідко навіть силоміць) білоруських селян у козаки, чим завдають немалих збитків місцевій шляхті, що склала присягу російському монархові; намагається на противагу Могилеві

(який піддався цареві) козацький Новий Могилів у Лупулові. Крім того, Бутурлін доносив, що Нечай вимагає від нього вивести свою залогу з Дашкова, погрожуючи в противному разі громити царських людей і битися з ними як з ворожою стороною ¹⁰⁰.

Ще більшої гостроти білоруській проблемі надає та обставина, що із зими 1657 р. в урядових колах Москви намітився поворот до значно жорсткішої політики щодо України.

Зміну курсу переконливо засвідчив візит до Чигирини стольника В. Кікіна. Так, у наказі, даному стольнику з Посольського приказу 17 лютого 1657 р., висловлюється здивування щодо незалежної зовнішньої політики гетьманського уряду: "Да ведомо великому государю... учинились, что он, гетман Богдан. Хмельницкой, соединился на поляков с Ракоцом, чтоб им над поляками вместе промысел чинить, и на Коруне Полской учинить Ракоца; и великому государю нашему... то в великое подивление, какими мерами такое дело начинается" ¹⁰¹. Причому послові наказувалося не лише передати гетьману царське здивування з цього приводу, а й нагадати про взяті на себе раніше зобов'язання — "великому государю, обещали с клятвою служить, и во всем ему... добра хотети"; та пригрозити карою Божою за відступництво від присяги: "Да надобе им и от Бога, за неправду от бога разни посылаемы бывают" ¹⁰².

Як слушно зауважував з цього приводу М. Грушевський, Москва ще ніколи раніше не брала такого

прикрого тону у відносинах з гетьманом, закидаючи йому нелояльність, порушення присяги, страхаючи Божою карою за нещирість у стосунках з царем ¹⁰³.

Зміна політичного курсу царського уряду щодо України, природно, не могла не відбитися і в ставленні до розв'язання білоруської проблеми. До того ж своєрідним каталізатором її гостроти виступала та обставина, що російський істеблішмент, добиваючись обрання царя Олексія Михайловича претендентом на польський трон, напередодні проведення вального сейму з цього питання прагнув опертися на підтримку білоруської шляхти. А досягти цього, не врегулювавши в Білорусі проблем соціальних відносин, не перекривши селянам шляхи виходу із залежності від державців (тобто не заборонивши покозачення місцевого населення), видавалося завданням вкрай проблематичним. Тому, відправляючи в Україну чергове представницьке посольство на чолі з боярином Ф.Бутурліним і дяком І.Михайловим (травень 1657р.), царський уряд приділяє значну увагу вирішенню українсько—російських суперечностей на теренах Білорусі. Під час аудієнції у Хмельницького 13 (23) червня 1657 р. Бутурлін скаржився на неправомірні дії Нечая, який виганяє з маєтностей і розорює шляхту, що склала присягу цареві й отримала від нього привілеї; записує до козацького компуту селян, чим руйнує господарство краю; створює новий адміністративний центр Могилівського повіту. Крім того, посол наводив цілий ряд прикладів інших зловживань козацького полковника,

відомості про які було почерпнуто з донесення могилівського воєводи І. Бутурліна ¹⁰⁴.

Незважаючи на критичний стан здоров'я Богдана Хмельницького, погіршення міжнародного становища Української держави та загострення соціальних і політичних протиріч усередині українського суспільства, гетьман та його оточення послідовно захищають українські державні інтереси, рішуче відкидають звинувачення московської сторони щодо нещирості зовнішньополітичного курсу Чигирин. Стосовно врегулювання українсько-російського конфлікту в Білорусі Б.Хмельницький обіцяв Бутурліну відправити до Нечая листи з наказом припинити чинити кривди шляхті, що піддалася під царську руку(*). Водночас він вимагав, щоб і царські воєводи та їхні ратні люди не чинили ніяких кривд і насильств білоруській шляхті, яка проживала "в городах войска Запорожского", тобто тій її частині, що піддалася під гетьманський протекторат і присуд.

Щодо дрібних непорозумінь міжцарською та гетьманською адміністраціями в Білорусі Богдан обіцяв з часом провести відповідне розслідування й покарати винних. Однак у той же час він висловлював сумнів щодо правдивості скарг, висловлених царськими воєводами на адресу Івана Нечая ¹⁰⁵.

Як бачимо, червневі переговори у Чигирині не внесли нічого суттєвого у розв'язання білоруської проблеми. Такий стан речей не задовольняв московське керівництво, а тому в оточенні Олексія Михайловича визріває план радикального збройного розв'я-

зання проблеми. З цією метою одночасно з проведенням переговорів з українським гетьманом у Смоленську формується спеціальний військовий підрозділ на чолі з воєводою С. Змієвим і піддячим К.Мініним, перед якими ставиться завдання витіснити козацькі залоги із Смоленського, Добровенського, Оршанського та Могилівського повітів. До кінного загону Змієва смоленський воєвода князь П.Долгорукий прилучив понад 200 піхотників. Крім того, Змієву підпорядковується 5 рот "нового строю" під командою А.Леслі, Д.Крафєрта та Я.Бранцєкова. У червні 1657 р. Зміїв на чолі карального корпусу в кількості 600 чол. вирушає із Смоленська в напрямку Сломіна, Могилєва, Копися, Шклова, Мінська, Борисова, змушуючи малочисельні нерегулярні козацькі залоги відступити з цих волостей.

З метою зміцнення позицій російської адміністрації в Білорусі царський уряд призначає воєводою до Борисова боярина В.Б.Шеремєтева(*). До цього часу в більшості білоруських і литовських міст, за винятком Вітебська, Полоцька та Вільно, воєводами були другорядні особи. Призначення впливового царського сановника борисівським воєводою, цілком ймовірно, мало на меті підняти авторитет царської адміністрації та продемонструвати серйозність намірів Москви в даному регіоні. Саме про такі наміри російського уряду свідчили й перші кроки Шеремєтева на посаді борисівського воєводи. Прибувши до Борисова, він зразу ж розіслав по містах і волостях грамоти, в яких гарантував шляхті повну

безпеку від утисків з боку козаків. Одночасно воевода відправив поручика Л.Томановського до І.Нечая з вимогами заборонити його сотникам, зокрема Денису Мурашку, вступати в шляхетські маєтності, грабувати й розорювати їхніх власників і записувати місцевих селян у козацьке товариство. Крім того, Шереметев наполягав на негайному і повному виведенні козацьких залог з Борисівського, Шкловського, Могилівського, Оршанського та Мінського повітів(*) "в указанное место, где им указано быть" ¹⁰⁶.

Білоруський полковник відмовився виконувати ультиматум воеводи, посилаючись на те, що козацькі залоги розміщені в указаних повітах не для боротьби з російськими ратними людьми, "но для воровання ляховського...которые крестьян до конца разорили"¹⁰⁷ Крім того, старшина запевнив Шереметева, що скарг і чолобитних з приводу зловживань козаків, розміщених на залогах, з боку посадських людей не поступало ¹⁰⁸.

Відповідь Нечая, цілком природно, не задовольнила царського воеводу, відомого своїми українофобськими настроями. І тоді в суперечці з козацьким полковником Шереметев висунув новий, надзвичайно "вагомий" аргумент — артилерію.

Вже 27 серпня 1657 р. І.Нечай відправляє до Москви листа, в якому скаржиться на воеводу, що той "...з арматою на места и деревни, где козаки свое наместье имеют, кажет наезджати, козаков имеют и иных и везе держат, а иных невест деваает где,

в домах козацких берет..."¹⁰⁹. Приклад борисівського воеводи 'наслідують й інші представники царської адміністрації в Білорусі: силою віднімають у полковника волості, в яких утримувався його полк, козаків виганяють з їхніх помешкань і "...подданья из их, як из мужиков, требуют, до того чюприны режут, кнутами бьют, грабят..."¹¹⁰.

"...Не могучи далее кривд от воевод... учиненных терпети...", Іван Нечай звертається до царя за захистом¹¹¹.

Однак діяльність царської адміністрації в Білорусі, природно, не була виявом воеводського самоуправства. Воеводи реалізували задуману в Москві програму боротьби за білоруські землі. Про це переконливо свідчить, наприклад, донесення царю від могилівського воеводи С. Змієва, відправлене до Москви в серпні 1657р. У ньому воевода рапортував: "...Казаков выслал из тех мест, из которых, по твоему великого государя указу (виділено нами. — В.Г.) велено выслать и в наказе написано..."¹¹².

Переяславський полковник П.Тетеря, який у серпні на чолі посольства перебував у Москві, повернувшись в Україну, також доповідав старшині про наміри царського уряду вивести козацьку залогу із стратегічно важливого Старого Бихова, розмістивши натомість там царських ратних людей¹¹³.

ПОЛІТИЧНИЙ КУРС ГЕТЬМАНА І.ВИГОВСЬКОГО ЩОДО БІЛОРУСЬКИХ СПРАВ

Варто наголосити, що наприкінці літа — на початку осені 1657 р. ситуація для посилення позицій Москви на спірних з Україною білоруських землях складалася сприятливо для царського уряду. Смерть гетьмана Б. Хмельницького об'єктивно послабила державну владу в Україні. Умови міжгетьманства, а згодом наявність значної опозиції в новообраного гетьмана Івана Виговського московське керівництво намагається використати для посилення залежності Війська Запорозького від царя, досягнення принципових поступок з боку українського керівництва на свою користь, у тому числі й у суперництві за білоруські землі. Вже 31 серпня царський посланець Василь Кікін, зондуючи позицію І.Виговського щодо принципових питань українсько-російських стосунків, завів мову і про полковника І.Нечая, котрий "...царского величества воеводам чинитца непослушен и тамошним людем чинит всякую обиду и налоги, и многих людей его полку казаки грабят и побивают до смерти, а сыску и оборони от него никаких нет" ¹¹⁴.

Іван Виговський, зацікавлений у підтримці Москви, його планах щодо отримання гетьманської булави, запевнив посланця, що це, мовляв, його попередник, Богдан Хмельницький, покривав Нечая

"по свойству"; а "...я де ему в том во всем фалговать немало не буду" ¹¹⁵.

Демонстративна неприязнь Виговського до І.Нечая, як видно з матеріалів переговорів з Кікіним, крім політичних мотивів, обумовлювалася ще й певними майновими інтересами новообраного гетьмана. Справа в тому, що білоруський полковник свідомо чи з незнання, вступив у маєтності дружини Виговського місцевої шляхтянки Олени Стеткевич — "...он же де Нечай маєтности жены моей нынешней пограбил и разорил без остатку" ¹¹⁶. А гетьман надзвичайно дражливо ставився до майнових проблем. Зокрема, під час розмови з Кікіним, відкинувши всякий дипломатичний етикет і притаманну йому зовнішню стриманість, рішуче заявив: "Хотя де царское величество, по своему государству изволенью, те маєтности жены моей и велел раздать ляхом... я де, покаместа буду жив, тех маєтностей жены своей ляхом владеть, не дам" ¹¹⁷.

Проте, як видно з подальшого розвитку подій, особиста образа Виговського на Нечая не була настільки значною, щоб затьмарити собою стратегічні інтереси Української держави. Стольник С.Зміїв у середині вересня інформував царський уряд, що Виговський надіслав Нечаю лист, в якому містився наказ, "чтоб однокрешно козаков на откуды не выводитъ...", в тому числі і з Лупулова (чого особливо наполегливо добивалася в цей час московська сторона), оскільки, як зазначав гетьман, "...война наступает..." ^{117,а}.

Водночас з метою демонстрації в очах Москви своєї доброї волі новообраний, але й досі не визнаний царем гетьман 11 (21) вересня відправив до жителів Старого Бихова універсал, яким наказував їм скласти присягу цареві. Щоправда, при цьому Виговський наголошував, що від цього становище старобихівської громади не зміниться: "...Проти прав давних своїх без всяких зацепок при вольностях своих пребывать будете, как перед тем, так и ныне..." ¹¹⁸. Тобто швидше всього мова йшла лише за зміну формального боку справи. Про виведення козацької залоги з міста в універсалі не йдеться. Продемонстрована Виговським готовність іти на компроміси дозволяє І.Нечаю 19 (29) вересня укласти угоду з могилівським воєводою Змієвим щодо розподілу місць дислокації українських і російських військ на території Могилевського повіту ¹¹⁹.

Однак дуже швидко стало очевидним, що шлях поступок Москві не гарантує українським військам спокою в Білорусі. Невдовзі після підписання угоди білоруський полковник скаржився Виговському, що воєвода Зміїв насильно записує козаків у солдати та драгуни. У листі до царя Нечай вказував, що царські воєводи віднімають у козаків села, "...з домов насильством выгоняют и поданья требуют..."¹²⁰ У відповідь на початку жовтня з Москви надійшла царська грамота з наказом: козацьким залогам стояти лише там, де це було визначено угодою Нечая — Змієва від 19 вересня 1657 р.; Нечаю "крестьян и жилетцких людей никаких (козаками. — В.Г.) не

чинили, и пашнями и пустовыми волоками не владели” 121. Царським воеводам у Білорусі також наказувалося утримуватися від конфліктів з українськими козаками в місцях, визначених для їхньої дислокації 122.

Забезпечивши таким чином умови для локалізації конфлікту, царський уряд наприкінці 1657-го — на початку 1658 р. доклав максимум зусиль для остаточного його вирішення на свою користь на високому політичному рівні. Питання повного виведення українських залог з Білорусі стає однією з головних (поряд з питаннями введення російських залог на чолі з воеводами до українських міст й утримання їх за рахунок місцевого населення) попередніх умов для визначення Москвою правомірності елекції Виговського. Так, у наказі царському послові окольничому Б.Хитрово (відправленому в Україну 30 листопада 1657 р. (за с.с.) містилася вказівка повідомити Виговському та старшині про призначення воевод до Вільно, Борисова, Мінська, Орші, Новогородка та Гродно, щоб вони “...в те города и в поветы, где царского величества от воевод ратные люди на залогах будут, не приходити...” 123. Крім того, посол повинен був передати Виговському царський наказ вивести козацьке військо зі Старого Бихова, “...потому что Быхов, — як зазначалося в наказі, — издавна повет Аршанский и быть тут царского величества воеводе...” 124. На цьому претензії уряду царя Олексія Михайловича щодо білоруських земель не обмежувалися. Хитрово

наказувалося також передати Виговському побажання царя щодо виведення полку І. Нечая з Білорусі взагалі: "Да и в Чаусах полковнику быти не у чего, потому что Чаусы блиско Могилева. И он бы шол в черкаские города... А которые тутошние жильцы мещане и пашенные, и те б остались тут же в Чаусах, а полковник бы вышел вскоре, потому что Чаусы ведать велено у Могилеву" ¹²⁵.

Таким чином, наприкінці 1657 р. Москва бачила розв'язання білоруської проблеми в повному виведенні українських військ з Білорусі, утвердженні на місці козацької адміністрації — царських воєвод, а також ліквідації білоруської козаччини.

Недостатня джерельна забезпеченість не дозволяє реконструювати перебіг українсько—російських переговорів у Переяславі взимку 1658 р., а отже — встановити позицію української сторони щодо домагань Москви в білоруському питанні. Епізодичні свідчення, почерпнуті з донесення Хитрово, переконують у тому, що Виговський (відчуваючи гостру потребу в отриманні зовнішньої допомоги в боротьбі з опозицією, що на той час переростала у кровопролитну громадянську війну ¹²⁶), давши згоду на принципові поступки Москві в справі обмеження українського суверенітету, не зумів відстояти українські інтереси і в питанні козацької займанщини в Білорусі. Так, десь близько 15 (25) лютого гетьман погодився виконати царський ультиматум про виведення українських військ зі Старого Бихова:

“...О Быхове; как ваше царское величество велиш, я вшелякое вашего царского величества розказане полнити готов”. Зокрема; він брав на себе зобов’язання козаків, “которые бы... в тех городах, где вашего царского величества ратные люди найдутся, мели яковым ссоры чинить и своеволю полнить, таковых на горло казали-смо карать”. Окремо на переговорах мова велася про І.Нечая: “И будет который полковник не будет чинить досить нашим универсалом, то его подлуг прав наших будемо караты” 127

Чи брав Виговський на себе які-небудь конкретніші зобов’язання щодо виводу козацьких підрозділів з інших білоруських міст і волостей — за браком відповідних документів встановити не можливо.

Водночас виконання взятих на себе зобов’язань гетьман пов’язував з отриманням від Москви дійової політичної та військової допомоги в боротьбі з опозицією. Протягом першої половини 1658 р. Виговський відправляє до Москви Филимона Гаркушу та Мартина Яцківського, Максима Филімоновича та Григорія Лісницького, планує візит Івана Богуна, переслідуючи при цьому цілком конкретну мету — переконати уряд Олексія Михайловича у власній лояльності та схилити його до надання політичної, а в разі потреби й військової допомоги в боротьбі з опозиційними силами в Україні 128. Проте ні навесні, ні влітку 1658 р.

царський уряд допомоги Виговському не надав. Натомість із середини квітня розпочалася активна підготовка до запровадження в Україні російської адміністрації — воєвод. У середині червня на українські землі вступає білгородський воєвода князь Г.Г.Ромодановський, в обозі якого знаходив притулок Я.Барабаш та інші лідери антигетьманського заколоту¹²⁹.

Похід білгородського воєводи спричинює “страх и боязнь великую” на Лівобережжі, звідки “из всех городив бегут с женами и детьми, боясь Барабаша...”¹³⁰. Протягом серпня Виговський тричі звертається до Ромодановського з проханням видати йому лідера заколотників Якова Барабаша, але безрезультатно¹³¹.

За таких умов він не лише не поспішає втілити на практиці взяті на себе у Переяславі зобов'язання, а й, втративши будь-яку надію самотужки протистояти Москві в її прагненні обмежити український суверенітет на свою користь, змушений значно активізувати заходи по досягненню порозуміння з Річчю Посполитою, які 6 вересня 1658 р. увінчуються підписанням Гадяцької угоди.

ГАДЯЦЬКА УГОДА ТА УКРАЇНСЬКО—РОСІЙСЬКА ВІЙНА 1658—1659 РР. В БІЛОРУСІ

Угода І. Виговського з польським королем 1658 р. (так само, як і договір Б. Хмельницького з російським царем 1654 р.) була вимушеним кроком, продиктованим рядом чинників як зовнішнього, так і внутрішнього плану. Дана обставина обумовила певну поступливість української сторони на користь своїх партнерів, по переговорах. Незважаючи на пишну фразеологію Гадяцьких пактів (зокрема, щодо “вільних і рівних” “з’єднаних народів”) проблему належності білоруських земель було вирішено не на користь Української держави (Князівства Руського). Незважаючи на наполягання українських політиків зберегти за собою пинські та бихівські землі, польський уряд їм у цьому відмовив. Таємна декларація гетьмана Виговського від 7 (17) вересня (яка доповнювала основний зміст угоди) серед іншого конститувала: “А щодо полку чауського з Білої Русі з інших місць з Великого князівства Литовського і з Білої Русі козаків зараз не можна випровадити, а то перейдуть зараз же до царя московського. Проте по скінченні війни з царем, ясновельможний гетьман Запорозький повинен вивести всіх козаків з Білої Русі і Великого князівства Литовського”¹³².

Варто відзначити, що документальні матеріали, які є нині в нашому розпорядженні, дозволяють з усією відповідальністю стверджувати, що полковнику біло-

руському та збройним силам, які були йому підпорядковані, в стратегічних планах українського командування середини 1658 р. відводилася досить поважна роль. В майбутній українсько-російській війні, безрадісна перспектива якої в умовах вступу на Лівобережжя військ під командою білгородського воєводи князя Ромодановського видавалася неминучою, військам білоруського полковника відводилася роль українського авангарду на північно-східному фронті. Про це довідуємося, зокрема, з декларації гетьмана Виговського, надісланий в серпні 1658 р. польському королеві Яну Казимиру, в якій йдеться про наміри українського керівництва розпочати війну з московським царем, міститься прохання про надання воєнної допомоги для її ведення та висловлюється пропозиція щодо нанесення Нечаєм удару по московських тилах у Білорусі та Литві ¹³³.

Більше того, факти промовляють, що білоруський полковник чи то виключно з міркувань військово-стратегічних, чи також і політичних — співчуття планам українського гетьмана — був однією з ключових фігур Гадяцького процесу. Зокрема, саме на це вказує запис у щоденнику секретаря польської королеви Марії Людовики Петра Нойерса від 8 жовтня 1658 р., з якого довідуємося, що цього дня в королівській ставці під Торунем отримано повідомлення від Виговського про успішне завершення переговорів з польськими комісарами в Гадячі, а також — лист від іншого "начальника козаків", який запевняв у своїй готовності випроводити в поле на

будь-якого неприятеля короля 20 тис. козаків ¹³⁴. Про те, що саме Івану Нечаю випала нагода разом з Виговським звернутися до короля з цією приємною звісткою свідчить інформація, передана 10 листопада литовським канцлером Пацом комісарам, які вели в цей час переговори з московськими послами щодо продовження перемир'я, досягнутого у Вільно двома роками тому ¹³⁵.

Обіцяна І. Нечаєм значна мілітарна сила викликала приплив політичного ентузіазму в середовищі королівської партії. На думку її лідерів, сили козаків можна було використати не лише для досягнення реваншу в боротьбі з Москвою, а й для політичного тиску на власну опозицію в переддень проєктованої двором реформи державного устрою Речі Посполитої, спрямованої на зміцнення королівської влади та обмеження прерогатив сейму ¹³⁶. Тому вже 8 вересня, згідно інформації все того ж секретаря королеви, Марія Людовика уступила трьом предводителям козаків (на наш погляд, найбільш вірогідними кандидатурами були Іван Виговський, Юрій Немирич та Іван Нечай) право на володіння своїми маєтностями в Україні та Білорусі, які приносили 40 тис. прибутку щорічно, а наступного дня Нойерс власноручно запечатав указ королеви "до того, який пропонував 20 тис. війська (тобто І. Нечая. — *В.Г.*), аби вирушав в поле з військами" ¹³⁷. Таким чином, наказ Нечаю було віддано з Варшави ще до отримання повідомлення про успішне завершення українсько-польських переговорів у Гадячі. Підтвердження

інформації Нойерса з певними уточненнями знаходимо в листі канцлера Паца до Богуслава Радзивілла, відправленого 11 листопада 1658 р. з королівського обозу з-під Торуня "Писали й до Нечая, який стоїть поблизу Полоцька чи Борисова, який відкрито виступив проти Москви, аби й надалі так продовжував..."¹³⁸ Г. Саганович стверджує, що в разі наступу литовського війська на московські позиції перед полковником білоруським стояло завдання разом з військами Д. Мурашки блокувати переправи через Дніпро, щоб тим самим унеможливити надходження допомоги царським військам з боку російської території¹³⁹.

Немає можливості встановити, чи був посвячений Іван Нечай у зміст таємних домовленостей Виговського. Білоруський дослідник Г. Саганович висловлює припущення, що вже влітку 1658 р. Нечай добре знав про принципові наміри гетьмана йти на союз із польським королем, а тому почав діяти проти Москви більш відкрито ¹⁴⁰. В разі наступу литовського війська проти царських воевод перед білоруським полковником стояло завдання разом з Д. Мурашкою блокувати переправи через Березину та Дніпро, щоб тим самим не допустити вступу в Білорусь підмоги з Москви¹⁴¹. Проте за відсутності документальних підтверджень цьому факту його можна сприймати лише гіпотетично. Із впевненістю можна стверджувати лише те, що інформацію про підписання угоди з Річчю Посполитою білоруський полковник розцінив як сигнал для переходу до рішучих дій проти

російських військ. Якщо Виговський, підписавши угоду з поляками 6 (16) вересня, дає відпуск до Москви царському послові В. Кікіну, зобов'язавши останнього передати цареві Олексію Михайловичу лист "о многих своих обидах..., чтоб великий государь... над нами, подданными своими, умилосердился, велел учинить справедливости..."¹⁴², обіцяючи "... ожидать царского величества указа от сего числа три недели и четыре дня..., а после... будут царского величества с окольничим и воеводою со князем Григорием Григорьевичем Ромодановским и с изменниками своими с Черкасы... битись" ¹⁴³, то І.Нечай розпочав бойові дії проти неприятеля негайно.

Принаймні вже 12 (22) жовтня* віленський воєвода князь Ю. Долгорукий інформував царя, що в Білорусі "твоих великого государя людей во многих местах черкасы побивают" ¹⁴⁴. Воєвода скаржився на те, що "черкаський полковник" Д. Мурашка проігнорував царський наказ "быть на великого государя службе" у полку віленського воєводи і

* Г.Саганович твердить, що вже у вересні 1658 р. Долгорукий повідомляв у Москву про те, що місцева шляхта і козаки Нечая "ратных людей из наших полков... * многих побили..." (Саганович Г. Невядомая вайна: 1654-1667. - Мн., 1995. - С. 79). Однак джерельний аналіз показує, що тут мова все ж йшла про другу половину жовтня 1658 р. (Див.: Акты Московского государства. - Т. 2. -Спб., 1894. - С. 612-615).

9 (19) вересня разом “с черкасы из Менска пошли в Быхов к полковнику Нечаю” ¹⁴⁵. Ще через тиждень, після 19 (29) жовтня, Долгорукий доносив у Москву, що “присяжная де шляхта (тобто та, яка склала раніше присягу цареві. — *В.Г.*) всех городов и поветов учали собираться и, соединясь с черкасы, с полковники: с Нечаем и с Мурашкою, и прибрав к себе многих из сел и из деревень крестьян, хотят проходить на нас”¹⁴⁶. Крім того, воєвода повідомляв цареві, що по дорогам від Смоленська і від Полоцька противник “учинил крепкие сторожи, чтоб от тебя к нам в полки, и к тебе от нас гонцов не пропускать” ¹⁴⁷.

Таким чином, восени 1658 р. українсько-російський конфлікт на білоруських землях набуває нової якості — переростає у широкомасштабну кровопролитну війну. 7 листопада Долгорукий доносить у Москву, що “Шкловский уезд, около города Шклова, села и деревни позжены и конских кормов нет от войны черкасских полковников Нечая и Мурашки с черкас” ¹⁴⁸. Внаслідок цього воєвода просив дозволу на вихід до Смоленська, оскільки “...впредь стоятъ с твоими ратными людьми у Шклова будет голодно, и лошадей ратным людем прокормить нечем” ¹⁴⁹. В той самий час оршанський воєвода Полуехтов скаржився цареві, що козаки Нечая “в могилевском и дубровенском и оршанском уездах стрельцов и солдат... многих побили до смерти, а иных пожгли” ¹⁵⁰.

Звертає на себе увагу той факт, що активізація діяльності українських військ у Білорусі восени 1658 р. співпала з подальшим розгортанням партизан-

ської боротьби місцевого населення проти московського окупаційного режиму. Причому, з літа 1658 р. намітилася тенденція масового переходу “присяжної шляхти” в опозицію до Москви, а восени 1658 р. значна частина взялася за зброю, поповнивши партизанські загони та полки І.Нечая і Д.Мурашки. Причина такої метаморфози, на думку Г.Сагановича, полягала в жорстокому окупаційному режимі Москви, утисках і зловживаннях царської адміністрації, втручанні православного духовенства у справи католиків, позбавленні місцевого населення права косяголу тощо ¹⁵¹.

Проти присутності царських військ у Білорусі виступають міщани Мстиславля та Кричева, які, як зазначалось у царській грамоті, “нам изменили, воевод наших и ратных людей побили” ¹⁵².

Крім того, в листопаді 1658 р. на допомогу Іванові Нечая до Старого Бихова полковник Самійло Виговський привів 2 тис. козаків з України.

Занепокоєний розвитком подій у Білорусі, уряд Олексія Михайловича спочатку віддає наказ віленському воєводі Долгорукому на чолі царських військ вступити до Шклова, а згодом проти І.Нечая посиляється сильний експедиційний корпус воєводи Г. Козловського, перед яким ставиться завдання вибити з Білорусі козаків та придушити там антимосковські виступи. Рішення про відправку до Могилева проти “воров и изменников” стольника князя Григорія Козловського було прийнято в Москві ще у вересні 1658 р. Наскільки серйозну увагу

приділяло російське керівництво каральній експедиції Козловського, можна судити вже з того, що “наказ со статьями стольнику и воеводе... как он посылан в Смоленск, а из Смоленска к Могилеву з государевыми ратными людьми для спасения того города и о промыслу над изменниками...” вироблявся в Приказі таємних справ під контролем самого царя¹⁵³. Царська інструкція Козловському зобов’язувала воеводу негайно вирушити на чолі 200 рейтар із Москви, “наскоро” прибути до Смоленська, де прилучити до свого загону шляхетське ополчення Смоленська та Вітебська, а також “козаков конных всех, да солдат с полуполковником 8 рот” (що знаходилися у розпорядженні окольничого князя Солнцева) і на чолі цих військ іти в Могилів, попередньо узгодивши свої дії з тамошнім воеводою Змієвим з тим, щоб з різних боків одночасно “...с нашими государевыми ратными людьми известъ притить на Нечая...”¹⁵⁴.

На шляху до Могилева воеводі наказувалося розсилати листи “к Смоленским и Мстиславским, и повету Оршанского, Могилевского, Рославского, и к иным всяким служилым людям, чтоб они казацкого полковника Нечая и иных старшин казацких не слушали и в казаки б не писались, а которые написались, и те б от них отстали и шли в дома свои, где хто живал наперед сего. А будет казаки станут к ним приезжать и учнут выбивать, и тех казаком за своевольство побивать, а и иных к нему, князю Григорью, присылатъ”¹⁵⁵.

Звертає на себе увагу той факт, що московське керівництво, збираючи “руські землі” під скіпетр Романових, проводило досить гнучку соціальну політику. Так, якщо на українських землях царська адміністрація в боротьбі з незалежницькими (або автономістськими) устремліннями старшини робила ставку на союз із соціальними низами суспільства (підтримка виступів Я. Барабаша, М. Пушкаря, І. Донця, І. Силка, передвиборної кампанії І. Брюховецького тощо), то в білоруській політиці виразніше простежується прагнення російського керівництва заручитися підтримкою місцевої шляхти (передовсім православної, “руської”), увійти з нею в союз на ґрунті захисту останньої від “свавільства” підданих. Зокрема, й воевода Козловський, вступивши на білоруські землі, активно закликає шляхту йти разом з ним на “разорителей”, гарантуючи зі свого боку, що “царское величество таким разорителем не выдаст; ему, государю, то надобно, чтобы (вы — *В.Г.*) во всяком покое и богатстве жили, а не мужики ваши” ¹⁵⁶. Крім того, воевода надавав шляхті право “учинить заказ крепкой” своїм, щоб “никакой человек пахатной и непахатной в казаки не писались, и к Нечаю и к иным своевольникам не приставали и жили бы на своих местах за теми, кому они даны, служили бы их шляхты потому, что по государеву указу даны те села и деревни им, шляхте” ¹⁵⁷.

Усвідомлюючи неминучість відновлення бойових дій з Річчю Посполитою та безперспективність

продовження війни зі Швецією, уряд Олексія Михайловича вже з весни 1658 р. пішов на згортання бойових операцій на шведському фронті і розпочав пошук шляхів замирення зі стокгольським двором. У листопаді 1658 р. у с.Валієсари поблизу Нарви А.Л.Ордин-Нащокін розпочинає переговори зі шведською стороною, які 20 грудня того самого року завершуються підписанням угоди про трьохрічне перемир'я¹⁵⁸. Замирення зі шведською стороною дозволяє Москві значно посилити військову присутність у Білорусі. Вже навесні 1658 р. віленський воевода М.Шаховський рапортував до Москви про прибуття зі шведського фронту до Вільно 5 полків¹⁵⁹. У середині року Шаховський відрядив під команду Ю.Долгорукого на білоруські землі 6 полків, загальною чисельністю понад 4,5 тис. чоловік і майже 4-тисячне шляхетське ополчення¹⁵⁹. Проти білоруських партизан і козаків І. Нечая було направлено стрільців під командою В. Пушачнікова, солдат на чолі В. Сукіним та ін.¹⁶⁰ Розпочинаючи каральні заходи в Білорусі, царські воеводи закликали місцеве населення, "...помня страх божий и государеву милость и указ...", залишити козацькі формування й "...безо всякого опасенья... итти в свои дома...", гарантуючи при цьому, що "...вина их отдана будет, что ане были в казаках..."¹⁶¹ В протилежному ж разі ("А которые мужики или иных чинов не учнут государеву указу слушать...") воеводи погрожували "...на них... ходит и села и местечки жечь и разорять..."¹⁶².

І дійсно, восени 1658-го — взимку 1659 р. царські війська проводять широкомасштабні каральні експедиції в Білорусі, в результаті яких “село Быково выжгли”, “Мощаное выжгли”, “село Городец выжгли” ¹⁶³. Захоплених у полон “изменников — казаков и воров — шишов” одних вішали, інших — били батогами, відрізали вуха, мордували та змушували повертатися в домівки ¹⁶⁴.

Проте, як видно з розвитку подальших подій, каральна експедиція Козловського, а також заходи інших царських воевод у Білорусі не призвели до бажаних для Москви результатів. Згідно свідчень царської грамоти, Іван Нечай склав присягу польському королю (на основі Гадяцької угоди 1658 року), “царьского величества ратных людей многих на проездах побивал, и в города во Мстиславль и Кричев к мещаном прелестные места писал и в тех городех по его письму мещаня нам великому государю... изменили и воевод наших и ратных людей многих побили; а иных воевод он Иван отослал к польському королю” ¹⁶⁵.

Активізація партизанського руху проти окупаційних військ, вступ в Білорусь, на Вітебщину, 12 хоругв королівського регулярного війська на чолі з полковником С.Кміцічем, організація шляхетських хоругв поляковниками С.Лукомським, Ф. Слонським, К.Лісовським, координація спільних дій з великим гетьманом литовським П.Сапегою — все це дозволяє І.Нечаю не лише втримати у своїх руках Старий Бихів, Чауси, а й здобути інші стратегічно важливі

пункти — Мстиславль, Рославль тощо. Українські війська* на початок 1659 р. контролюють також важливі шляхи сполучення, внаслідок чого до Москви масово поступають воеводські скарги, що багато доріг у Білорусі “перейнято” нечаївцями¹⁶⁶.

Для боротьби з військами білоруського полковника та місцевими партизанами (“шишами”) російське командування на початку 1659 року сформувало спеціальний загін під командою воеводи й окольного, князя І.Лобанова-Ростовського. У березні 1659 р. Лобанов-Ростовський розгорнув наступ на Мстиславль. На допомогу обложеному під Мстиславль приходив на чолі 6 тисяч козаків полковник І. Нечай, а також загони полковників С.Оскірка та С. Кміціча. Згідно донесень царських воевод, прибувши під Мстиславль, Нечай “многое разоренье и злости невинныя кровопролития починил”¹⁶⁷. Звідси ж український старшина відправив листи до Смоленська воеводі князеві П. Долгорукому та в інші місця, в яких, називаючи себе “польського короля вірним підданим”, закликав царських ратників і місцеве населення переходити на бік Яна Казимира¹⁶⁸.

У квітні 1659 р. під Мстиславлем відбувся генеральний бій, в результаті якого Лобанову-

* Щодо етнічного складу полку І.Нечая, то, за даними Г.Сагановіча, на початку 1659 р. приблизно половину його особового складу складали білоруські селяни. (Див.: Сагановіч Г. Указ. соч. - С.81).

Ростовському вдалося полки* Нечая та Оскірка "...с поля сбити..."¹⁶⁹. Зазнавши в бою значних втрат ("А побиты де на том (полі — *В.Г.*) Аскиркина и Нечайкова полку многіе люди..."¹⁷⁰ білоруський полковник був змушений відступити від міста.

У травні воєвода князь А.Барятинський здобув інший стратегічно важливий пункт Південно-Східної Білорусі — Рославль. А наприкінці червня 1659 р., в той час, коли наближалася до завершення знаменита Конотопська епопея, російські війська під командою Лобанова-Ростовського взяли в облогу Старий Бихів. Тогочасна складна ситуація в Україні позбавляла Нечая надій на допомогу від гетьмана Виговського. Російські воєводи, ґрунтуючись на свідченнях захоплених у полон українських козаків, доносили в Москву, що "Нечайко де от Выговского помощи к себе не чает..."¹⁷⁰ Досить примарними були й перспективи близького отримання допомоги з боку польського чи литовського військ. Реально можна було покладатися лише на міцність захисних мурів Старого Бихова і вправність його захисників. І, як на Сіверщині, у Конотопі, так і в Білорусі, у Старому Бихові, українська козацька піхота ще раз довела своє неперевершене вміння утримувати за собою укріплені форпости. Війська полковників І. Нечая та

* Майже половину складу полку І.Нечая складали вчорашні білоруські селяни, озброєні бердишами, сокирами та рогатинами (Див.: Сагановіч Г.Указ. соч. - С. 81).

С.Виговського вміло проводили оборону міста, не лише не допускаючи до нього противника, а й регулярно здійснюючи досить дошкульні для росіян вилазки за його межі. Воевода Лобанов-Ростовський доносив у Розряд, що “из Быхова к нашим шанцам бывают ежедневныя вылазки многими конными и пешими людьми...”¹⁷¹ (В одній із сутичок з російськими військами був важко поранений молодший брат білоруського полковника Юрій — “А Нечайков де брат родной Ерей (Юрій — *В.Г.*), — доносили царські воеводи, — на бою посечен по голове...”¹⁷²

30 серпня (с.с.) 1659 р., тобто в умовах розгортання антигетьманського повстання на Лівобережжі, київський воевода В.Б.Шереметев писав до Івана Нечая у Старий Бихів, закликаючи його здати фортецю царським ратним людям і “... с полковники днепровскими совокупясь, служитъ... великому государю...”¹⁷³ З аналогічними пропозиціями до білоруського полковника зверталися також і лідери антигетьманського заколоту на Тимофій Лівобережжі — Цицюра, Василь Золотаренко та Аникій Силич¹⁷⁴.

Проте, як видно з подальшого розвитку подій, Іван Нечай не поспішав прислухатися до порад київського воеводи та промосковськи налаштованих лівобережних полковників й надалі продовжував царським ратникам “утиски чинити”

ПОСТАНОВИ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ДОГОВОРУ — ІІ СТОСОВНО КОЗАЦЬКОЇ ЗАЙМАНЩИНИ В ПІВДЕННО-СХІДНІЙ БІЛОРУСІ СТАРОБИХІВСЬКА ОБОРОНА 1659 Р.

Тим часом як у Переяславі 17 (27) жовтня 1659 р. зібралася генеральна рада, де було затверджено елекцію Ю.Хмельницького та ухвалено нові умови українсько-російського договору, війська І.Нечая продовжували утримувати у своїх руках Старий Бихів. Уже на раді під тиском російської сторони новообраний гетьман і старшина пообіцяли надіслати білоруському полковнику лист з наказом, “чтоб он город Быхов великому государю очистил...”¹⁷⁵ Водночас старшина вимагала від царського представника на раді князя М. Трубецького гарантій того, що уряд Олексія Михайловича не буде переслідувати Нечая.

Для гетьманського уряду Ю. Хмельницького, як і для його попередника І. Виговського, білоруська проблема стала одним із серйозних каменів спотикання на шляху до налагодження мирних стосунків з Москвою. У запропонованому проекті нового українсько-російського договору (так званих “Жердівських статтях”) гетьманський уряд висловився за те, щоб і в Старому Бихові, так само, як і в інших містах, які перебували в руках української сторони, полковники “якую владзу в Войске належатую мели, так и теперь абы по тех же городах неотменно зоставали и ни в чем ни от кого перешкоды жадной не поно-

сили..." 176 Однак у ході переговорів, які проходили в оточеному російськими військами Переяславі, під тиском царського посла М.Трубецького Юрію Хмельницькому довелося піти на значні поступки. Неймовірними зусиллями українському керівництву вдалося переконати Трубецького навіть не ставити на загальній раді питання про передачу Новгород-Сіверського, Чернігова, Стародуба та Почепа під владу царських воевод (які, як твердили царські послы, "...изстари належат к Московскому государству, а не к Малой Росіи..."), погрожуючи в противному разі, що " в Войске де Запорожском междоусобию успокоения не чаять" 176,a. А от стосовно білоруських земель, які перейшли під гетьманську зверхність, відстояти українські інтереси не пощастило. Доля козацької займанщини в Білорусі на Переяславській раді 1659 р. вирішувалася однозначно на користь російської сторони. Так, 6-а стаття договору Ю.Хмельницького з Москвою конституювала: "В городех и в местечках на Белой Росіи ныне и впредь залогам черкасским не быть... полковником и сотником и козакам в Белой Росіи - запорожским козакам не отзыватьца, покаместа належить к полкам, к Нежинскому, к Черниговскому, к Киевскому, а Белоруским и Старо-Быховским и Чауским, хто будет называтца Войском Запорожским, и тех выслать в государевы черкаские города с их пожитками" 177. Хто з козаків не бажав перебиратися з Білорусі на помешкання в Україну, той повинен був повернутися до того стану, до якого належав раніше, до моменту показачення. Договір містив також ще

одну спеціальну статтю, яка зобов'язувала українське керівництво "...город Старой Быхов очистить великому государю и велеть черкас и иных чинов служилых людей из того города вывести... в Быхове, кроме государевых людей московского народу, быть никому не пристойно..." 178

Однак і після того як українське керівництво на чолі з Ю.Хмельницьким прийняло продиктовані М.Трубецьким вимоги, І.Нечай і надалі продовжував захищати старобихівську твердиню. Згідно формулювань грамоти царя Олексія Михайловича від 31 серпня 1660 р., Переяславські статті 1659 р. та царську грамоту про підданство полковник "...поставил в презренье..." й "...царского величества ратным людем... всякіе нестерпимые злости чинил..."¹⁷⁹ Наприкінці року на допомогу Нечаю з Бобруйська вирушив з козаками та шляхтою Д.Мурашко¹⁸⁰.

Але об'єднатися з військами Нечая Мурашко вже не встиг. У ніч з 3 на 4 грудня 1659 р. російським військам вдалося оволодіти містом. Згідно свідчень зем'ян Сухницьких, які під час штурму знаходилися у Старому Бихові, противник зумів проникнути у місто "через зраду" деяких заможних бихівлян, зокрема членів міського магістрату родини Ілліничів¹⁸¹ та Ранчковських, а також коменданта міста німця Шульца¹⁸². Увірвавшись у фортецю, царські війська місто підпалили, а його захисників "адных пасеклі, інших жывами набрали"¹⁸³. Згідно інформації місцевого равіна Лейби Пухавіцера (який пережив грудневу трагедію 1659 р. і дивом уряту-

вався, а згодом опублікував у Венеції книгу, де змальовував жахливі картини вчиненого царськими військами у Старому Бихові погрому), після взяття міста від рук царських радників лише одних членів єврейської общини загинуло близько 300 чоловік ¹⁸⁴. Захоплених у полон керівників оборони — С. Виговського, Драня, Корсака, Малявку та інших було страчено через повішання. Лише завдяки заступництву гетьмана Юрія Хмельницького аналогічної участі вдалося уникнути також захопленим у полон Івану та Юрію Нечаям, яких натомість відправили під вартою до Москви ¹⁸⁵.

ЗАГАДКИ ТОБОЛЬСЬКОГО ПЕРІОДУ ЖИТТЯ ПОЛКОВНИКА І. НЕЧАЯ

На взятого під час штурму Старого Бихова царськими військами в ніч на 4 грудня 1659 р. до полону, Івана Нечая чекала спочатку дорога до Москви, а звідти на початку 1660 р. його разом з братом Юрієм відправили на заслання до Тобольська. 22 лютого 1660 р. тамошній воєвода І.Хілков доносив у Москву, що напередодні, 21 лютого, в острозі побудували “особую избу”, де помістили братів Нечаїв, “... велели у них быть по пяти человеком караульщиком, тобольским служивым людем, да по атаману козацьему днем и ночью; да у них же велели быть и их надсматривать по вси дни тем же прежним приставом, тобольским детем боярским, Данилу

Аршинському да Федору Ченицыну, и велели их в тюрюме держать с великим береженьем..."¹⁸⁶ Особливий режим утримання колишнього козацького полковника передбачав заборону на будь-які контакти з іншими арештантами: "...в тюрму и близко тюрмы польских, и литовских, и немецких людей припускать и речей с ними разговаривать... не велели некоторыми делы..."¹⁸⁷ Крім того, було строго заборонено надавати їм чорнило і папір¹⁸⁸.

Зразу ж після арешту білоруського полковника гетьманський уряд докладає зусиль до того, щоб визволити його з московської неволі. Вже у грудні 1659 р. до Москви прибуло українське посольство на чолі з А.Одинцем і П.Дорошенком, яке крім свого головного завдання — спроби пом'якшити невідгідні для Української держави умови Переяславської угоди, вело також переговори і про помилування Нечая. Під час переговорів у Посольському приказі українські послы передали цареві лист Ю.Хмельницького, де серед іншого містилося прохання й стосовно того, щоб І.Нечаєві та деяким іншим видним козацьким старшинам "...вины их были отпущены и быть в прежнем достоинстве" ¹⁸⁹. На словах Одинець і Дорошенко від імені гетьмана запевняли царя, що в'язні не будуть зведені на старшинські уряди, яких вони "и самі... никаких не хотят...", лише б "...они вгредь хотя банетами не были" ¹⁹⁰.

Цар Олексій Михайлович запевнив послів, що прохання Ю.Хмельницького виконає, а відповідний указ видасть тоді, коли гетьман особисто прибуде до

Москви ¹⁹¹. Складна військово-політична обстановка, а головне, мабуть, гіркі спомини про перебування “в московській неволі” у Переяславі в жовтні 1659 р. (як висловлювався сам Ю. Хмельницький) завадили гетьманові відвідати царську столицю. Однак, дякуючи цареві за допуск послів Війська Запорозького на засідання російсько-польської комісії по врегулюванню територіальних суперечок, Ю.Хмельницький знову порушує клопотання щодо звільнення з-під варти та відпустку в Україну братів Нечаїв, “...которых беремо на сумнене и шлюбуем, же до конца житія своего посполу со мною неотмінными будут zostавати подданіми вашему царскому пресвітлому величеству. Не оставити мене и сестры моей опущеной и вдовіти ей не допускай з ново теперь нароженным чадом” ¹⁹².

Вирушаючи в похід проти поляків, Ю.Хмельницький 15 липня 1660 року з Корсуня знову пише до Москви лист, де в черговий раз порушує клопотання про звільнення із сибірської неволі Івана Нечая. Причому звернення гетьмана цього разу було сформульоване в досить різких виразах: “...так многожды о Иване Нечае, зятя моего, до вашего царского пресветлого величества писал, а никогда не могу счастливым быти, чтоб получить желаемое; чаю, то писанье мое до рук вашего пресветлого величества не доходило, или также верными и желательными услугами моими на особную милость вашего... величества заслужити не могу” ¹⁹³.

Відповідь царя на відміну від попередніх двозначних формулювань і неясних обіцянок, також була досить різкою та категоричною. Так, у грамоті від 31 серпня 1660 р. російський монарх перераховував усі провини Нечая, в тому числі й найголовнішу з них - "...нам, великому государю..., изменил и польскому. Яну Казимеру королю присягал..."; наголошував на тому, що полковник "...в Быхове взят в измене..." Завершувалася грамота твердою відомвою царя відпустити козацького старшину в Україну, оскільки війна з Польщею триває і він "...по присяге своей... польскому королю... учнет желати всякого добра, а нам, великому государю, и вам, всему Войску Запорожскому, проискивати учнет всякого зла" 194.

Після переходу Ю.Хмельницького восени 1660 р. на бік Речі Посполитої він порушує вже перед польським королем Яном Казиміром клопотання про викуп Івана Нечая та його брата Юрія з московської неволі 195. Однак, як видно з подальшого розвитку подій, і дана акція Ю.Хмельницького не принесла бажаних результатів.

Два з половиною роки по тому, в січні 1663 р., ім"я І. Нечая знову виринає під час українсько-російських переговорів. Цього разу дядько його дружини, наказний гетьман Лівобережної України Яким Сомко під час зустрічей з царським послом стольником Федором Лодиженським цікавився: "Жив ли де Нечай и на Москве ли он ?" 196 В тому разі, коли колишній полковник білоруський залишався в

живих, Я.Сомко клопотався щодо його повернення в Україну на поруки своєї родини. Більше того, наказний гетьман висловлював готовність як викуп за І.Нечая перерахувати кошти, які він сплатив польській стороні в борг за викуп царського окольничого князя Осипа Щербатова ¹⁹⁷. Ф. Лодиженський ухилився від прямої відповіді, запевнивши лише Сомка в тому, що в Москві Нечая не страчували, а де він тепер — "... на Москве ли он... или в которой город сослан, нечто будет собою умер, а то ведаю, что не казнен" ¹⁹⁸.

Зважаючи на те, що в Москві взагалі не були певні щодо політичної лояльності самого Сомка, справа із визволенням Нечая і цього разу ніяк не просунулася. Після цього його ім'я надовго зникає зі сцени політичного життя в Україні. Щоправда, трохи раніше, в 1661 році, польський сейм розглядав справу визнання володільницьких прав на пожалуванні польським королем Івану Нечаю маєтки за його дружиною Степанидою. Це дало формальну підставу деяким польським, а слідом за ними й російським історикам стверджувати, що десь перед тим життя полковника трагічно обірвалося ¹⁹⁹.

Про те, що це не так, свідчить статейний список царського послання Ф. Бобровича, котрий, прямуючи з Москви в Україну, 22 січня 1669 р. в Лебедині почув від місцевих жителів, що напередодні "шол де посол от литовского полка Иван Нечай, а с ним де людей... с пятьдесят к гетману Петру Дорошенку" ²⁰⁰. Й дійсно, прибувши до Чигирина,

Бобрович зустрів там “короны Полскіе шляхта Нечай с товарищем”, які привезли Дорошенку запрошення на комісію “для обиранья на королевство” ²⁰¹.

Грунтуючись на цьому повідомленні, дослідники (в тому числі і автор даної праці у своїх попередніх розвідках, присвячених біографії І. Нечая)²⁰² логічно припускали, що волю білоруський полковник здобув після підписання Андрусівського перемир’я, в результаті обміну військовополонених між Росією та Польщею. Проте новознайдені в російських та польських архівосховищах документи переконують у помилковості даної гіпотези. Першим таким документом, який ставить під сумнів безпроблемність звільнення Нечая з московської неволі, є “Пам’ять в Сибірський приказ”, відправлена за наказом царя Олексія Михайловича 18 (28) грудня 1667 р. З неї довідуємося, що напередодні польський посланець Ієронім Комар, якому було доручено польським урядом слідкувати за обміном військовополонених згідно Андрусівських домовленостей, зустрічався в Москві з припровадженими з Сибіру шляхтичами, серед яких був також й Іван Нечай. Полонені були переконані в тому, що нарешті вони здобудуть волю. Однак від своїх охоронців несподівано дізналися, що видано наказ, у відповідності з яким їх усіх знову мають відправити на заслання до Сибіру. І.Комар негайно звернувся за поясненнями до Посольського приказу. Наслідком його інтервенції й стала вищезгадана “Пам’ять”, в якій наказувалося утримуватися від повторного вивезення польських

полонених до Сибіру, а представникам короля було дано запевнення, що їх долю найближчим часом вирішить сам Олексій Михайлович²⁰³.

Справа полонених ще декілька раз піднімалася в ході російсько-польських пересправ у рамках роботи Андрусівської комісії. Внаслідок чого 21 (31) грудня з Посольського приказу до Ямського приказу було відправлено “Пам”ять” з дорученням перепроводити полонених своїми підводами з Переяславської Слободи в інше місце, де вони ще мають залишитися на деякий час, ймовірно, перед своїм поверненням на батьківщину.²⁰⁴

Після цього, здавалося, вже ніщо не завадить полковнику білоруському отримати звільнення з московської неволі. Але інструкція все тому ж І. Комарові, який 20 червня 1670 р. вирушив з Варшави до Москви як посланець польського короля, свідчить, що ні в 1667 р., ні наступному-1668 р., І. Нечаю так і не поталанило отримати довгоочікувану волю. Зокрема, Комарові серед іншого наказувалося від імені новообраного короля Михайла звернутися до московського монарха “...в інтересі пана Нечая... старости та полковника..., забраного при підданні Бихова... аби для братерської до його королівської милості... звільнили..”²⁰⁵ Схиляючи московську сторону до цього, королівський посланець повинен був охарактеризувати полковника білоруського як “мужа відважного, готового завжди на послуги обох монархів”²⁰⁶.

Очевидно, що тут мова йшла саме про полковника білоруського Івана Нечая, захопленого при взятті царськими військами Старого Бихова. Отже, ймовірініше всього, що повідомлення Бобровича про візит до гетьмана Дорошенка “литовського полковника Нечая” або не відповідало дійсності, або — що є більш правдоподібним — стосувалось якогось іншого Нечая, не колишнього білоруського полковника.

На жаль, відомостей про подальшу долю Івана Нечая виявити не пощастило. Грамота московського царя у відповідь на послання короля польського не містить нічого з приводу цієї “недержавної” справи²⁰⁷. Можна звичайно припустити, що в період налагодження мирних стосунків між Варшавою та Москвою клопотання польської сторони все ж було задоволено російськими можновладцями. Проте, як засвідчує досвід, логічні припущення не завжди відповідають історичним реаліям.

Білоруський дослідник Г.Сагановіч схильний вважати, що близько 1672 р. Івана Нечая не стало²⁰⁸. Питання ж щодо місця, де прах бихівського тріумфатора, порушувача спокою в українсько-російських стосунках другої половини 50-х рр. ХУІІ ст. знайшов свій вічний спочинок — залишається відкритим.

Падіння Старого Бихова знаменувало собою остаточну поразку українських змагань за Білорусь. Після цього значна частина козаків І.Нечая, з числа колишніх білоруських посполитих і міщан, знову підпала під владу старих місцевих, а також нових — російських державців; інша — разом із загонами Оскірки та Мурашки — відступила на захід, на Пінщину, де продовжила боротьбу з царськими військами спільно з литовськими та польськими хоруґвами. А ще інша, переважно вихідців з України, згідно умов Переяславського договору, повернулася на Сіверщину.

Щоправда, вже в червні наступного року українське військо знову вступило в Білорусь — близько 25 тис. козаків з Ніжинського, Стародубського та Чернігівського полків на чолі з молодшим братом Івана Золотаренка Василем вирушило в напрямі Могилева — Шклова, щоб, об'єднавшись там з царськими військами воевод Долгорукого та Хованського, спільно виступити проти гетьмана Сапєги. В 20-х числах жовтня українські полки вступили до Могилева ²⁰⁹. Однак ні політичні, ні військові таланти В.Золотаренка, ні, що саме головне, реальне становище Української держави, на терені якої розгорталася широкомасштабна громадянська війна, не сприяли відновленню українського впливу в даному регіоні. Політична могутність Війська Запорозького була суттєво підірвана, а тому

роль козацьких формувань у Білорусі тепер не виходила за межі військових функцій — виконання поставлених російським командуванням тактичних завдань. Так само і в наступні роки українські козаки ще не раз з'являтимуться в Білорусі (щоправда, в значно меншій кількості), але вони вже ніколи не відіграватимуть тут якої-небудь самостійної політичної ролі.

Так триватиме доти, аж поки в січні 1667 р. буде підписано російсько-польський договір про припинення бойових дій. Згідно умов Андрусівського перемир'я (яке, згідно пануючої в російській історіографії точки зору, стало значним зовнішньо-політичним успіхом російського керівництва ²¹⁰) Москва відмовлялася від претензій на Білорусь на користь Речі Посполитої і зобов'язувалась негайно вивести з її території всі царські війська ²¹¹. У звільнені від російської військової присутності міста і замки Південно-Східної Білорусі вводилися литовські хоругви для захисту від можливого нападу козаків і військ турецького султана ²¹².

Проте варто відзначити, що й після 1667 р. надії на можливість прилучення південно-східних білоруських земель до Гетьманщини не полишають українське керівництво. Після певної стабілізації суспільно-політичної обстановки на Лівобережжі гетьман Д.Многогрішний зав'язує жваві контакти зі шляхтою Мстиславського воєводства, щоб прилучити даний регіон до Гетьманщини. Коли ж царський уряд категорично заборонив гетьманові давати привід

для ускладнення стосунків з керівництвом Речі Посполитої, той став наполегливо добиватися, щоб кордон між Україною-Гетьманщиною і Литвою проходив по річці Сож і щоб під гетьманською орудою залишився важливий комунікаційний вузол на теренах Південної Білорусі — місто Гомель ²¹³.

Наступнику Многогрішного — гетьману Івану Самойловичу, котрий, зміцнивши владу на Лівобережжі, неодноразово висловлювався за прилучення до козацької України і Правобережжя, і Волині, Поділля та Галичини (“всієї тогобічної сторони Дніпра, Поділля, Волині, Підляшшя, Підгір’я і всієї Червоної Русі, де стоять славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярославль, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заслав, Корець та інші...” ²¹⁴), вдалося на короткий час приєднати до свого гетьманату землі над річкою Сож, православне населення яких “...через гвалты наворацаивания на проклятую унію... по неволе” прагнуло добровільно перейти під зверхність одновірного православного монарха ²¹⁵. Новоприлучені території було включено до складу Стародубського та Чернігівського полків. Однак уже через декілька місяців, у квітні 1686 р., згідно домовленостей російського та польського керівництв Присож’я було повернуто під владу польського короля ²¹⁶. А “Вічний мир” між Росією та Річчю Посполитою від 26 квітня 1686 р. закріплював існуючий територіальний розподіл “на вечныя времена” ²¹⁷.

З цього часу боротьба за Білорусь майже на століття вщухає, аж поки в другій половині ХУІІІ ст., після розподілів Польщі 1772-го та 1793 рр., спочатку Східна, а потім і Західна Білорусь переходять під скіпетр Романових.

Українське ж керівництво востаннє заявило про свої претензії на Білорусь на початку ХУІІІ ст., коли гетьман Іван Мазепа, укладаючи договір з представниками польського короля Станіслава Лещинського, забезпечував Україні в складі Речі Посполитої права, аналогічні Великому князівству Литовському, а собі — Полоцьке й Вітебське воєводства.

На кінець ХУІІІ ст. зникають не лише українські претензії щодо білоруських земель, а й остаточно сходять з історичної арени й останні ознаки української державності.

* * *

ПРИМІТКИ

- ¹ *Абецедарский Л.С.* Белоруссия и Россия: Очерки русско-белорусских связей второй половины ХУІ-ХУІІІ в.- Минск, 1978. С.82-98; *его же.* История Белорусской ССР: - Минск, 1961. - Т.1.
- ² *Липинський В.* Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Твори. - Філядельфія, 1980. - Т.2. - С.189 ³
- ³ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. - К.,1993. - С.659
- ⁴ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. - К., 1931. - Т.9. - Ч.2. С.1486.
- ⁵ *Терлецький О.* Козаки на Білій Русі в р. 1654-1656 // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. - Львів, 1896. - Т.14. - С.1-30 (далі - ЗНТШ).
- ⁶ *Крип'якевич І.П.* "Вольний порт" у Старому Бихові 1657 р. // Науковий збірник за рік 1929 (Записки Історичної секції Всеукраїнської Академії наук). К., 1929. - Т.32. -С.92-96.
- ⁷ *Липинський В.* Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в ХУІІ-ім столітті.- К.; Відень, 1920. ^{7,а}
- ^{7а} *Грушевський М.С.* Назв. праця. С.1152-1159, 1167-1168, 1222-1225, 1257-1268 та ін.
Див. наприклад: Тезисы об основных вопросах истории БССР: Материалы для преподавателей, лекторов и докладчиков. - М., 1948. - Ч.1; Гісторыя Беларускай ССР. У 5 т. - Минск, 1972. - Т.1; *Казаченко А.И.* Борьба украинского народа за воссоединение с Россией.- М.,1954;
- ^{8.} *Игнатенко А.П.* Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией (вторая половина ХУІІ ХУІІІ в.).- Минск, 1974; *Абецедарский Л.С.* Белоруссия и Россия...; та ін.
- ⁹ *Абецедарский Л.С.* Указ.соч.- С.82-98.

- 10 *Мальцев А.Н.* Россия и Белоруссия в середине XVII века. - М., 1974. - С.132.
- 11 *Сагановіч Г.* Невядомая вайна: 1654-1667. Мн., 1995. С.130-134, 32; порів. рецензію на неї: *Мишик Ю.А.* // Укр. істор. журн.- 1997.- № 1.
- 12 *Сагановіч Г.* Указ.соч.- С.128.
- 13 Російський державний архів давніх актів, ф.79, оп.2, спр.2, арк.44.
- 14 Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах.- М.,1954.- Т.2.- С.154.
- 15 *Kersten A.* Na tropach Napierskiego. W kregu mitów I faktów. - Warszawa, 1970.- S.95.
- 16 *Kubala L.* Jerzy Ossoliński.- Lwów, 1922. - S. 306, 454, 455; *Кордуба М.* Боротьба за польський престіл після смерті Володислава ІУ// Жерела до історії України-Руси.- Львів, 1911.- Т.12.- С.18.
- 17 Документи Богдана Хмельницького (1648-1657).- Л.,1961.- С.58; *Грушевський М.С.* Назв.праця.-Т.8,ч.3.- С.58-60.
- 18 Див.: *Кордуба М.* Назв.праця.
- 19 Див.: Документи Богдана Хмельницького... - С.91, 93, 99 та ін.; Жерела...- Т.12.- С.104-105 тощо.
- 20 *Липинський В.* Участь шляхти... - С. 403-429.
- 21 Цит. за: *Грушевський М.С.* Назв.праця.- С.218-219.
- 22 Документи Богдана Хмельницького...- С. 174.
- 23 *Грушевський М.С.* Назв. праця.- Т.9, ч.2.- С.1494.
- 24 Воссоединение Украины с Россией...- Т.2.- С.310.
- 25 *Грушевський М.С.* Назв.праця.- С.223.
- 26 *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: проблема державотворення.- К.,1993.- С.17.
- 27 *Смирнов Я.И.* Князь Януш Радзивилл и его киевский поход 1651г./ /Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе, 1905 г.- Екатеринослав, 1908 .- С.263.
- 28 *Літопис Самовидця.*- К., 1971.- С.61.

- 29 *Kotłubaj E. Życie Janusza Radziwiłła.*- Wilno, 1859; *Смирнов А.* Указ соч. С.213-374; Державна бібліотека-музей ім. князів Чарторийських у м.Краківі.- Теки Нарушевича, № 145.- Арк.218. (далі-ДБМЧ).
- 30 Літопис Самовидця. - С.61-62.
- 31 Центральний державний історичний архів України, ф.1230, оп.1, спр.36, арк.19-20.
- 32 Літопис Самовидця. - С.62-63.
- 33 *Грушевський М.С.* Назв.праця.- 502.
- 34 Там само.
- 35 *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна...- С.19.
- 36 Акты ЮЗР.- Т.III.- С.496-498.
- 37 Там само.- Т.10.- С.132.
- 38 Там само.- С.506.
- 39 *Грушевський М.С.* Назв.праця.- С.908.
- 40 Акты ЮЗР.- Т.14.- С.468-470.
- 41 РДАДА, ф.79, оп.2, спр.2, арк.44.
- 42 Акты ЮЗР. - С.468-470.
- 43 Белоруссия в эпоху феодализма: Сборник документов и материалов. - Мн., 1960. - Т.2. - С.135-136.
- 44 Акты ЮЗР. - Т.14. - С.380.
- 45 Там само. - С.335.
- 46 *Сагановіч Г.* Указ.соч. - С.32.
- 47 Собрание государственных грамот и договоров. М., 1822. — Ч.3. — С.537; Полное собрание законов Российской империи. М., 1830. Т.1. - N 164; Про політичні наслідки акції див.: *Грушевський М.С.* "Велика, Мала і Біла Русь" // Україна. - 1917. - Кн.1-2; *Крип'якевич І.П.* "Вольный порт" - С.95.
- 48 Белоруссия в эпоху феодализма... - Т.2. - С.134-135.
- * Виявивши стратегічну майстерність, І. Золотаренко зайняв велику територію, здобув значний авторитет у Війську Запорозькому. На чолі Ніжинського полку він поставив брата Василя, а на чолі Стародубського — двоюрідного брата Тимофія Оникієнка. Сестру Ганну видав

- Богдана Хмельницького і прийняв титул "сіверського гетьмана". І.Золотаренко на політичному Олімпі України, на думку М.Грушевського, посідав другу після гетьмана (поряд з І.Виговським) позицію. (Див.: *Грушевський М.С.*) Історія України-Русі. - Т.9. - Ч.2. С.1157.
- 49 Акты ЮЗР.- Т.14.- С.139.
- 50 Там само.- С.143.
- 51 Там само.- С.141-142.
- 52 Там само.- С.178.
- 53 Там само.- С.151.
- 54 Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, изд. Комиссией для разбора древних актов.- Т.1. - К., 1911.- С.28.
- 55 *Липинський В.* Участь шляхти... - С.181.
- 56 *Яковенко Н.М.* Підкоморські книги Правобережної України кінця ХУІ - першої половини ХУІІ, ст. // Книги Київського підкоморського суду (1584-1644) К., 1991. С.13; її ж. Українська шляхта з кінця ХІУ до середини ХУІІ ст. (Волинь і Центральна Україна). - К., 1993, - С.227.
- 57 *Яковенко Н.М.* Українська шляхта... - С.228.
- 58 Там само. - С.148.
- 59 Там само. - С.228.
- 60 Акты ЮЗР. Т.14. - С.39.
- 61 *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький... - С.65.
- 62 *Липинський В.* Участь шляхти... - С.181.
- 63 *Дашкевич Я.* Клан Хмельницьких — легенда чи дійсність? // Україна в минулому.- Київ - Львів, 1992.- Вип.2.- С.78-92.
- 64 Акты ЮЗР.- Т.14.- С.39; *Липинський В.* Назв. праця. - С.189.
- 65 Акты ЮЗР. - Т.14. - С.39.
- 66 Там само.- С.129 -132.
- 67 *Грушевський М.С.* Назв. праця.- С.1158.
- 68 Акты ЮЗР.- Т.ІІІ.- С.490-493; Т.УІІІ.- С.364-366.
- 68а *Грушевський М.С.* Назв. праця.- С.1169.

- 69 Там само.- С.1159.
- 70 Див.: *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький: хроніка життя й діяльності.- К., 1994.- С.216.
- 71 Акты ЮЗР.- Т.III.- С.496-498.
- 72 Сборник статей и материалов...- Т.1. - С.540, 541.
- 73 *Грушевський М.С.* Назв.праця.- С.1201.
- 74 Там само.
- 75 Там само.- С.1203, 1204.
- 76 Там само.- С.1212.
- 77 Там само.
- 78 Там само.- С.1217-1222.
- 79 Акты ЮЗР. - Т.3. - С.522-529.
- 80 Там само. - С.522, 528, 529, 532-540.
- 81 Там само.
- 82 *Грушевський М.С.* Назв.праця. - Т.9. - Ч.2. - С.1257.
- 83 Там само. - С.1259.
- 84 Див.: Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1830. - Т.1. С.337.
- 85 Див.: *Сагановіч Г.* Указ. соч. - С.74.
- 86 Див.: *Мальцев А.Н.* Указ. соч. - С.189.
- 87 Там само.- С.185.
- 88 *Сагановіч Г.* Указ. соч. - С.76-77.
- 89 Там само. - С.77.
- 90 Там само.
- 91 Акты ЮЗР. - Т.3. - С.589-590.
- 92 Там само. - С.599;
- 93 *Крип'якевич І.П.* Назв. праця. - С.94.
- 94 Цит. за: *Крип'якевич І.П.* Назв. праця. - С.92.
- 95 Акты ЮЗР. - Т.3. - С.599.
- 96 Цит. за: *Сагановіч Г.* Указ. соч. - С.50.
- 97 Там само.
- 98 *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна...- С.21.
- 99 Аналіз історіографічних підходів до оцінки Віленськи переговорів, а також авторське бачення проблеми див.: *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько—

російські відносини другої половини ХУІІ - першої чверті ХУІІІ ст.- К.,1995. - С.11-12; *Його ж.* Московська політика Богдана Хмельницького// Укр.істор.журн.- 1995.- № 4.- С.52-53.

100 Акты ЮЗР. - Т.3. - С.576-579.

101 Синбирский сборник. Родословная роспись рода Кикиных. - М., 1845. - Т.1. - Ч.2. - С.53.

102 Там само.

103 *Грушевський М.С.* Назв.праця.- С.1350.

104 Акты ЮЗР. - Т.3. - С.576-578.

* Потреба віддачі наказу в письмовій формі відпала, оскільки в липні 1657 р. І. Нечай прибув на зустріч з Б. Хмельницьким до Чигирина (Див.: *Мальцев А.Н.* Указ.соч. - С.233).

105 Акты ЮЗР.- Т.3. - С.577.

* О.Мальцев висловлював припущення, що Шереметев був призначений не лише воеводою до Борисова, а й главою всієї царської адміністрації на відвойованих у Речі Посполитої білоруських землях.- *Мальцев А.Н.* Указ. соч. - С.244.

* Наявність даної вимоги свідчить, що каральна експедиція С.Змієва не увінчалася цілковитим успіхом - окремі козацькі залоги втрималися, або ж невдовзі були впроваджені знову.

106 *Мальцев А.Н.* Указ. соч. - С.244.

107 Акты Московского государства. - СПб., 1894. - Т.2. - С.581 (далі - АМГ).

108 Там само.

** Див.: *Яковлева Т.Г.* Начальный этап Руины: социально-политическое положение и внешняя политика Украины конца 50-х годов ХУІІІ века / Дис. канд. ист. наук. - К., 1994. - С.354-355.

109 Акты ЮЗР. - Т.4. - С.17.

110 Там само. - С.16-17.

111 Там само.

- 112 Там само. - С.15.
- 113 Там само. - С.34.
- 114 Там само. - Т.11. - С.810.
- 115 Там само.
- 116 Там само. - С.809.
- * Різкість даної заяви Виговського дала навіть підстави деяким дослідникам стверджувати, що саме непоступливість Москви у справі отримання гетьманом маєтностей О. Стеткевич у Білорусі стала однією з головних причин його переорієнтації на Варшаву (Див.: *Яковлева Т.Г.* Указ.соч.- С.354-355).
- 117 Там само. - С.811.
- 117a Акты ЮЗР. - Т. 4. - С. 16.
- 118 Там само. - С. 26.
- 119 *Мальцев А.Н.* Указ соч. - С.233.
- 120 Акты ЮЗР. - Т.4. - С.17.
- 121 РДАДА, ф.210, Безгласний стл, ст.86. арк. 55-63; *Мальцев А.Н.* Указ. соч. - С.234.
- 122 РДАДА, ф.210. Безгласний стл, ст.86, арк. 62.
- 123 Акты ЮЗР. - Т.4. - С. 95.
- 124 Там само. - С.96.
- 125 Там само.
- 126 Див.: *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації..-С.22-31.
- 127 Акты ЮЗР. - Т.4. - С.99.
- 128 Там само. Т.15. С.19, 33; Т.7. С.210-212; 215-216; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. - К., 1898.- Т.3. - С.285-287.
- 129 Див.: *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації..-С.29-31.
- 130 *Яковлева Т.Г.* Указ соч. - С.354-355.
- 131 Акты ЮЗР. - Т.4. - С.148.
- 132 *Грушевський М.С.* Назв. праця. - Т.10. - С.365.
- 133 ДБМЧ.- ф.387, № 21.- Арк. 111.
- 134 *Kubala L.* Wojny duński I pokój oliwski. 1657 1660. - Lwów, 1922.- S.112.
- 135 ДБМЧ.- Ф.387, № 19, арк.97.

- 136 Див.: *Czaplinski W.* Proby reform państwa w czasie najazduszwedzkiego// Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655 - 1660.- Warszawa, 1957.- Т.1.- S.303 - 329.
- 137 Цит. за: *Kubala L.* Op. cit. - S.122.
- 138 *Kotłubaj E.* Galeria Nieświeżska. Wiłno.- S. 198.
- 139 *Сагановіч Г.* Указ. соч.- С.77.
- 140 *Сагановіч Г.* Указ. соч. - С.79.
- 141 Там само.
- 142 Акты ЮЗР. - Т.4. - С. 165.
- 143 Там само. - С.163.
- 144 Там само. - Т.7. - С.258.
- 145 Там само. - С.2257-258.
- 146 АМГ. - Т.2. - С.615.
- 147 Там само.
- 148 Там само.
- 149 Там само.
- 150 Цит. за: *Сагановіч Г.* Указ. соч. - С. 79.
- 151 *Сагановіч Г.* Указ. соч. - С. 79.
- 152 Акты ЮЗР. - Т.5. - С.35.
- 153 Русская историческая библиотека. Т.21. СПб., 1907. С.419 (далі - РИБ).
- 154 РДАДА, ф.27, оп.1., спр.87. - Арк.4.
- 155 РИБ. - Т.21. - С.899-900.
- 156 РДАДА, ф.27., оп.1., спр.87. - Арк.2.
- 157 Там само. - Арк.2-3.
- 158 Див.: ПСЗ. - Т.1. - № 240.
- 159 Акты исторические, собранные и изданные археографической комиссией. - СПб., 1842. - Т.4. - № 11.
- 160 Там само. - № 125.
- 161 *Сагановіч Г.* Указ. соч. - С. 80.
- 162 РДАДА, ф.27, оп.1, спр.87. - Арк. 5 зв.
- 163 Там само.
- 164 *Сагановіч Г.* Указ. соч. - С.80.
- 165 АМГ. - Т.3. - С.51
- 166 Акты ЮЗР. - Т.5. - С.35.

- 167 *Мальцев А.Н.* Указ. соч. - С.120.
- 168 Акты ЮЗР. - Т.5. - С.35.
- 169 Там само.
- 170 АМГ. - Т.2. - С.657.
- 171 Там само.
- 172 Там само. - С.658.
- 173 Там само. - С.673.
- 174 Там само.
- 175 Акты ЮЗР. - Т.7. - С.313.
- 176 Там само.
- 176,^a Там само.
- 177 Там само. - Т.4. - С.268.
- 178 Там само.
- 179 Там само. - Т.5. - С.35.
- 180 *Сагановіч Г.* Указ. соч. - С.86.
- 181 Там само. - С.87.
- 182 *Ткачов М.А.* Замкі і людзі. - Мінськ, 1991. - С.84.
- 183 Акты, издаваемые Виленской комиссиею для разбора древних актов. - Спб., 1911. - Т.4. - С.114-116.
- 184 *Коган Д.* Московский разгром Быхова в 1659г. // Еврейская старина. - СПб., 1911. - Т.4. - С.114-116.
- 185 АМГ. - Т.2. - С.682; *Сагановіч Г.* Указ. соч. - С.87.
- 186 Цит. за: *Востоков А.* Судьба Выговских и Нечая // Киевская старина. - 1890. - Кн.1. - С.37.
- 187 Там само.-С.38.
- 188 Там само.
- 189 Акты ЮЗР. - Т.5. - С.5.
- 190 Там само.
- 191 Там само.
- 192 Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. - К., 1898. - Т.3. - С.427-428.
- 193 Акты ЮЗР. - Т.5. - С.34.
- 194 Там само. - С.35.
- 195 *Липинський В.* Участь шляхти... - С.274.
- 196 Акты ЮЗР. - Т.7. - С.360.

- 197 Там само.
- 198 Там само.
- 199 Див.: *Русский биографический словарь* (Изд. Половцева). Т.: Н-П. - С.380.
- 200 Акты ЮЗР. - Т.8. - С.113.
- 201 Там само. - С.70.
- 202 Див.: *Липинський В. Участь шляхти...-С.191; Горобець В. Іван Нечай, полковник білоруський // Історія України. 1997. - № 17, 19.*
- 203 РДАДА, Посольський приказ. Зносини з Польщею, кн.117, арк.177зв.-178зв.
- 204 Там само, арк. 178зв.
- 205 ДБМЧ, Теки Нарушевича, 166, № 140, арк. 526.
- 206 Там само, арк.526 зв.
- 207 Там само, Теки Нарушевича, 167, № 101, арк.374-376.
- 208 *Сагановіч Г. Указ. соч. - С.142.*
- 209 *Мальцев А.Н. Указ. соч. - С.124.*
- 210 Див: *Копрева Г.Н. Русско-польськіє відношення во второй половині ХУП века (от Андрусовського перемир'я 1667 г. до "вечного мира" 1686 г.) (Автореферат дис. на соискание звання канд. истор. наук.- Л., 1952.- С.12-13; Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х годах ХУІІІ века (Андрусовское перемирье 1667 года). - Саратов., 1960. - С.104; Мальцев А.Н. Указ. соч. - С.132 і т.д.*
- 211 Полное собрание законов Российской империи: Изд. 2-е. М., 1830. - Т.1. - № 398 (далі - ПСЗ).
- 212 *Сагановіч Г. Указ. соч. - С. 129.*
- 213 *Крип'якевич І.П. Історія України. - Львів, 1990. - С.206.*
- 214 Там само. - С.208.
- 215 *Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині ХУІІІ ст.: територіальні межі та населення.- К.1992.- С.36.*
- 216 ПСЗ. - Т.2. - № 1183.
- 217 Там само. - № 1186.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
1. Білоруські землі в політичних планах уряду Б.Хмельницького.....	9
2. Іван Нечай — полковник білоруський.....	27
3. Рефлексія “віленської” політики Москви в українсько-російських стосунках у Білорусі....	38
4. Політичний курс гетьмана І.Виговського щодо білоруських справ.....	52
5. Гадяцька угода та українсько-російська війна 1658—1659 рр. у Білорусі.....	59
6. Постанови Переяславського договору — II стосовано козацької займанщини в Південно- Східній Білорусі. Старобихівська оборона 1659 р.....	73
7. Загадки тобольського періоду життя полковника І.Нечая.....	76
Епілог	84
Примітки.....	88

Підписано до друку 24.02.98 Формат 60х84 1/16

Ум. друк. арк. 5,70 Обл. вид. арк. 5,88

Тираж 100. Зам. 219 1998р. Ціна договірна

Поліграф. д-ція Ін-ту історії України НАН України

Київ-1, Грушевського, 4

